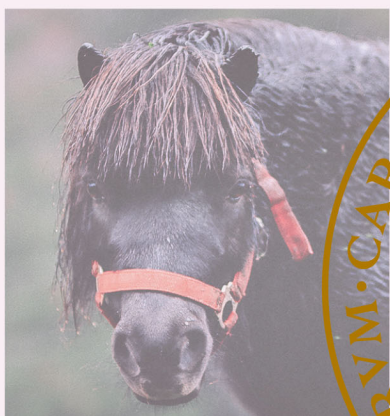
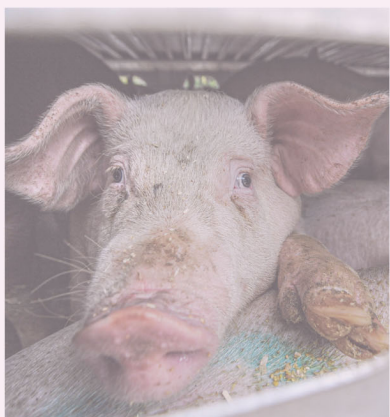

Djuren! Våra moraliska och nationella gränser

GRÄNSLÖS NR 11 2021 | CENTRUM FÖR ÖRESUNDSSTUDIER

Djuren! Våra moraliska och nationella gränser

MIA KROKSTÄDE, JOHANNA RIVANO ECKERDAL (RED.)

GRÄNSLÖS NR 11 2021 | CENTRUM FÖR ÖRESUNDSSTUDIER | ISSN 2001-4961

Centrum för Öresundsstudier (CORS), Lunds universitet, har i uppdrag att skapa nätverk, forska och sprida kunskap om Öresundsregionen, gränsstudier och regionstudier. Som ett led i detta arbete arrangerar Centrum för Öresundsstudier årligen flera workshops och seminarier. CORS bjuder in forskare till dessa för att diskutera angelägna frågor, forskningsansatser och forskningsresultat.

Kunskap om de frågor som behandlas på dessa workshops och seminarier sprids genom CORS:s bokserie samt genom denna tidskrift, *Gränslös: med fokus på gränser, regioner och Öresund*.

Gränslös riktar sig till forskare, studenter, opinionsbildare och en intresserad allmänhet. Tidskriften är tematiskt uppbyggd, vilket innebär att varje nummer kretsar kring en bestämd fråga. *Gränslös* är digitalt tillgänglig via Open Journals vid Lunds universitet och är kvalitetsgranskad av ett redaktionsråd.

Tema för det elfte numret är djurs och människors gränser, både ur nationella och moraliska perspektiv.

GRÄNSLÖS
med fokus på gränser, regioner och Öresund
nr 11, 2021

Centrum för Öresundsstudier
Lunds universitet

<http://CORS.lu.se>

Ansvarig utgivare:
Johanna Rivano Eckerdal

Omslag:
Rad 1, från vänster till höger: Nigel Tadyanehondo, Octopus Landes, Phil Hearing.
Rad 2: Andriyko Podilnyk, Jay Mantri, Sonny Ravesteijn.
Rad 3: Lorenzo Castagnone, Jo-Anne McArthur, Richard Gatley.
Rad 4: YBag Media, Eberhard Grossgasteiger, Christopher Carson

Grafisk form:
Mia Krokstæde

Tryck: Media-tryck, Lunds universitet

ISSN 2001-4961

Innehåll

Mia Krokstæde & Johanna Rivano Eckerdal

INLEDNING 5

Petra Andersson & Hanna Sassner

HÄSTEN SOM ARBETSKAMRAT 12

Joakim Løvgren

HESTENS FORMSPROG - MIDDELALDERENS KAMPVOGN! 25

Erika Andersson Cederholm & Carina Sjöholm

DE GRÄNSLÖSA SVINEN 42

Tobias Linné

VARFÖR BEHANDLAS GRISAR SÅ ILLA? 54

Lars Hansson

OXEN FRÅN DRAGARE TILL LIVSMEDEL 67

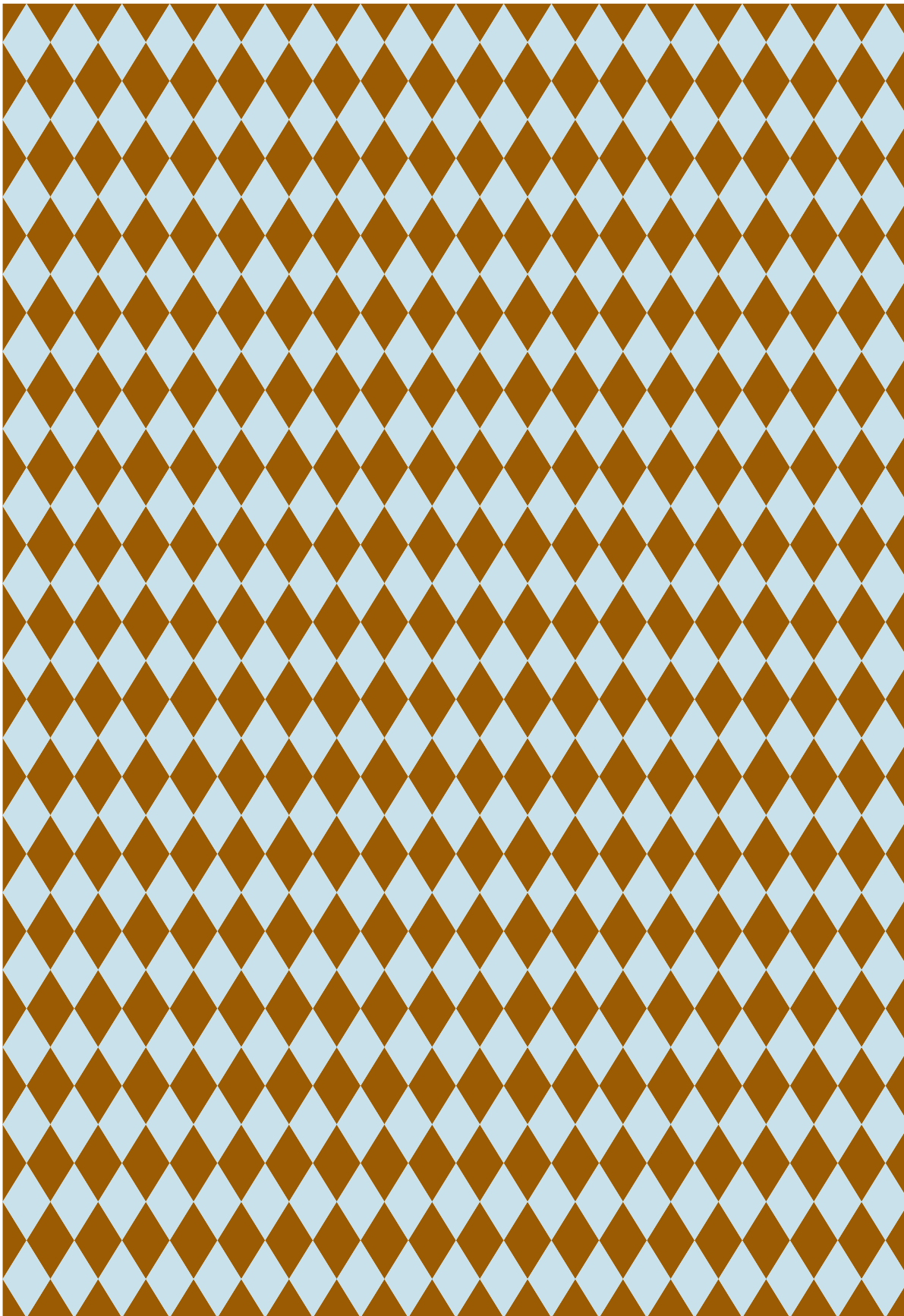
Gustav Olsson

FODERAREAL OCH DJURTÄTHET I TORNA OCH BARA HÄRADER 1570-1810 80

Björn Magnusson Staaf

BOSKAP OCH LANDSKAPANDE 91

FÖRFATTARPRESENTATIONER 105

Mia Krokståde & Johanna Rivano Eckerdal

Inledning

Det började redan 2014 med att en av redaktörerna för detta nummer, koordinator för Centrum för Öresundsstudier Mia Krokståde, lyssnade på ett inslag i Sveriges Radio P1. Inslaget handlade om skillnader i svensk och dansk grisuppfödning, antagligen föranlett av den då pågående debatten om att danskt griskött borde bojkottas från svenskt håll (främst med argument om den jämförelsevis höga nivån av antibiotika i danskt griskött). En dansk grisbonde intervjuades om dansk grisuppfödning och förklarade att han ger kulingar ett slag mot betonggolvet om han ser att de är för små för att bli lönsamma att föda upp. En svensk grisbonde gavs motreplik och han svarade, på långsam gotländska, att han försöker ge alla kulingar chans till liv. Även om det korta replikskiftet målade upp två skilda bilder av grisuppfödning i Sverige och Danmark var Krokstädes reflektion att länderna har mycket mer gemensamt när det gäller detta, än vad de har som skiljer dem åt¹. Vad som däremot blev tydligt i inslaget var att *berättelserna* om den svenska och den danska grisuppfödningen skiljer sig åt markant. På Centrum för Öresundsstudier började diskussionen om var gränserna går mellan svenska och danska djur, och svenska och danska människors berättelser om djur. Dåvarande föreståndare Fredrik Nilsson och Krokståde talade om att djuren kan vara vänner, fiender, arbetskamrater och föda. Att vi kan vara beroende av dem för vårt uppehälle eller vår status. Att vi kan berätta väldigt olika berättelser om dem, för att förklara varför vi förhåller oss till dem på olika sätt. Samtalen rörde sig kring att det i Sverige och Danmark finns både likheter och skillnader i hur vi betar oss gentemot olika djurarter och hur vi talar om dem. Djuren förändras över gränserna, men de blir också gränsvarelser i sig, som både speglar oss och skiljer ut sig från oss.

Denna diskussion innehöll många intressanta aspekter, med relevans för Centrum för Öresundsstudiers fokus på gränser och rörlighet. Det fattades därför beslut om att bjuda

in fler i samtalet. Resultatet blev en föredragsserie för att undersöka några av frågorna närmare. Centrum för Öresundsstudier, då under Markus Idvalls ledning, anordnade föredragen tillsammans med Kulturen i Lund. Föredragsserien fick titeln ”Djuren! Våra moraliska och nationella gränser”. Under fyra kvällar hösten 2019 bjöds olika personer från Sverige och Danmark in för att tala om moraliska och nationella gränser i förhållande till hästen, fisken, oxen och grisen.

Föredragsserien väckte diskussioner och intresse, vilket är bakgrunden till att vi redaktörer har valt att vidareutveckla temat i text. Ämnet hade mycket kvar att ge och vi önskar också att fler ska kunna ta del av det. I detta temanummer har vi därför bjudit in både föredragshållare från föredragsserien och vänt oss till personer som inte medverkade då, men på olika sätt intresserat sig för djur i forskning och kunskapsförmedling. Vi har bett dem att i sina texter förhålla sig till temat för föreläsningsserien: Djuren, våra moraliska och nationella gränser. Det är ett stort nöje att nu kunna presentera den samling texter som författarna har bidragit med. I detta nummer rör texterna sig kring tre djur - grisen, hästen och oxen. Ni har redan mött individuella grisar, oxar och hästar i omslagets collage av porträtt. I de följande texterna kommer ni att ta del av forskning där ljuset faller på dessa djur från olika håll. Vi är glada över denna bredd av perspektiv och har valt att presentera texterna så att de grupperas per djur.

HÄSTEN

Petra Andersson och Hanna Sassner har undersökt vilken roll hästen får på ridskolor i Sverige. Under ett tidigare forskningsprojekt märkte de att ridlärarna ofta talade om hästarna som sina arbetskamrater, utan att ridlärarna hade blivit tillfrågade om hästens roll. Detta blev Andersson och Sassners ingång till en noggrann genomlysning av hur relationen ser ut mellan de människor och hästar som elever anlitar för ridundervisning. Andersson och Sassner tittar på vad idén om att en häst är en arbetskamrat innehåller. Kan det hästarna gör på ridskolorna kallas för arbete? Vem arbetar de i så fall för, med och åt? De analyserar också hur villkoren skiljer sig åt för de mänskliga arbetskamraterna och de animaliska arbetskamraterna. Benämningen ”arbetskamrat” sätter å ena sidan fokus på att hästarna (också) måste arbeta för sitt uppehälle, men döljer å andra sidan makrelationen mellan ridlärarna och hästarna, där de första har avsevärd makt över de senares liv, död och välmående. Samtidigt skapas en arbetsgemenskap över arterna, som Andersson och Sassner menar behöver undersökas vidare. Genom undersökningen vill författarna uppmärksamma att djurs arbete ofta förbisetts i tidigare forskning. Andersson och Sassner sätter ett givande fokus på makt(o)balansen i relationen, vilket är ett tema som återkommer i fler bidrag.

Joakim Løvgren vill förstå hur riddare under medeltiden använder hästar för att kommunicera makt och status. Efter att ha genomgått flera skriftliga källor använder Løvgren medeltida avbildningar av stridshästar för att återskapa den ridkonst han ser där. Løvgren går igenom olika illustrationer av riddare till häst och finner en ställning som återkommer,

i såväl statyer och kyrkliga kalkmålningar, som illustrerade manuskript och sigill. För att förstå vilken betydelse detta formspråk har arbetar Løvgren för att återskapa ridsituationen, med en specialtränad häst och repliker av äldre utrustning. Løvgren är själv en utövare inom det som kallas historisk *reenactment*, vilket innebär ett närmande till historiska händelser och perioder genom iscensättning och aktiv handling i så tidsenlig miljö som möjligt. I bidraget formulerar Løvgren detta arbete i text såväl som i rörlig bild, vilket ger en intressant inblick i olika former av kunskap, som ett görande och som en beskrivning av detta görande. Utifrån sitt försök, som du kan se i den inbäddade videon, kan Løvgren använda den information han funnit i illustrationerna för att tolka formspråkets betydelse för att kommunicera den medeltida riddarens legitimerade våldsutövning och status som beskyddare. Løvgrens artikel visar inte bara på det nödvändiga samspel som finns mellan symbol, makt och praktik, utan ger oss också ett nytt sätt att undersöka medeltida bildkonst på – genom att utföra återskapande experiment så nära ursprungssituationen som möjligt.

GRISEN

Carina Sjöholm och Erika Andersson Cederholm har forskat om vildsvinsjakt, hur arrangörer och utövare talar om och hanterar vildsvin som art och som enskilda djur. De använder framför allt etnografi, att undersöka genom att delta i aktiviteter och samtal, för att se vilka gränser vildsvinen rör sig genom och runt. Sjöholm och Andersson Cederholm undersöker jägares syn på vildsvin och hittar inte några enhetliga betraktelser, utan berättelser om både skygga, smarta djur och om ohyra att mota bort, om viktigt kött och om oviktiga jakttroféer. Runt dessa bilder vävs också historier om varför olika människor jagar och vad jakten fyller för funktion i Sverige idag. I Sjöholm och Andersson Cederholms text möter vi jägare som skapar berättelser om goda och dåliga sätt att döda och tillvarata vildsvin på, men där jakten i sig inte ifrågasätts att utövarna. Såväl de som jagar som de som tillhandahåller jaktmöjligheter arbetar istället med att ta fram gränser för vad som är ett acceptabelt sätt att förhålla sig till vildsvin, och att få berättelserna att hänga ihop. Sjöholm och Andersson Cederholm visar den snårighet du behöver orientera dig i för att gränserna ska fungera, och för att vildsvinet ska kunna ringas in i all sin nyansrikedom.

Tobias Linné undersöker hur det kommer sig att grisen har blivit ett djur som är så illa sett och behandlat. Linné går igenom hur grisen har gått från att historiskt ha varit ett djur vi lever med och nära, till att ha blivit en bild för sådant vi vill hålla på avstånd – fetma, lathet, dumhet och ofrihet. Linné börjar för över 9000 år sedan i Kina, där grisen domesticerades, och fortsätter via slakteriindustrins utveckling till olika exempel på hur grisen framställs idag. Dessa exempel visar att grisar sällan syns i förhållande till sin faktiska tillvaro, utan oftast agerar som en symbol för illa sedda egenskaper. Linné analyserar hur detta sett att förstå grisen kan vara del i att skapa ett både emotionellt och socialt försvar för köttätande. I bidraget får läsaren möjlighet att förstå vår relation till grisar utifrån det perspektiv som forskningsområdet kritiska djurstudier erbjuder. Denna text kan därför också fungera som en introduktion till forskningsområdet. I

motsats till jägarna i Sjöholm och Andersson Cederholms text sätts här frågetecken kring att människor alls har rätt att döda grisar, vilda eller ej. Linnés bidrag har också koppling till Andersson och Sassners text, där båda ger perspektiv på djur som arbetare. Den domesticerade grisen visar sig ha lika många nyanser som sin vilda släkting, även om nyanserna skiljer sig åt.

OXEN

Tre av texterna handlar om oxen. Lars Hansson tecknar en bred bild av slakteriverksamheten i framförallt Skåne under början av nittonhundratalet, och genom den hur nötkött gått från att ha varit förbehållet de övre klasserna, till att bli ett alternativ även arbetarklassen hade råd med. Chicago blev under slutet av 1800-talet centrum för storskaliga slakterier och från dem spreds såväl livsmedel som produktionsmetoder över världen. En global livsmedelsproduktion växte fram och för Sveriges del var det särskilt gynnsamt att slakterierna producerade för export. För att kunna producera kött som lämpade sig för detta skapades både nya lagar och industriformer i Sverige, samtidigt som slakteriarbetarnas arbetssituation förändrades i grunden. Där arbetare tidigare haft många och varierade arbetsuppgifter under slaktprocessen rörde sig utvecklingen mot löpande band-metoden, där arbetarna fick avskilda, enformiga och repetitiva uppgifter. För de skånska slakterierna var Danmark ett föregångsland. Hansson beskriver hur utvecklingen rör sig vidare till bondekooperativa slakterier och vilken betydelse dessa får för slakteriverksamheten. Hanssons artikel visar inte bara hur det nationella och internationella näringslivet utvecklades, utan också på hur industrialiseringen av slakterier förändrade slakteriarbetarnas arbetsmiljö, ekonomi och status, samtidigt som den som sagt demokratiserade tillgången på nötkött för konsumenterna. Dessa förändringar av arbetarnas situation kan varken sägas vara entydigt positiva eller negativa, då förbättringar inom ett område ofta samsades med försämringar inom andra – helt oavsett hur de djur hade det, som slakteriarbetarna interagerade med under hela den utveckling Hansson beskriver.

Gustav Olssons text tar sin utgångspunkt i ett av föreläsningstillfällena på Kulturen. Olsson var moderator för oxens kväll och hans nyfikenhet väcktes då att ta reda på mer om hur oxar funnits och verkat i närområdet. För att besvara dessa frågor tog han hjälp av en relativt ny databas, Lennart Andersson Palms. Olsson utgår från denna databas för att se vad den kan ge för kunskap om Bara och Torna häraders djurbestand från 1500-talets slut till och med början av 1800-talet. Olsson gör avstamp i mitten av 1500-talet i Skåne, där en av konsekvenserna av det nordiska sjuårskriget blir till ett användbart källmaterial: Sverige tar upp en extraskatt och registrerar då beskattningsbara personer och deras egendom. För att därifrån teckna en bild av mängden och sortens djur som fanns går Olsson igenom såväl data om hur marken brukades och till vad, som vilka djur som förtecknats under olika år. Olsson visar både hur han hittar data, hur han tillämpar den och hur han kontextualiserar den, och ger därigenom en bild av hur databaser av detta slag kan användas. Texten är en undersökning av djurbeståndet i två häradar under fyra

århundraden, men den kan också ses som en introduktion till agrarhistoria, och hur den kan hjälpa oss förstå samhällets utveckling.

Björn Magnusson Staaf sätter i sin text in oxen i ett långt historiskt perspektiv, som börjar i skapelsen och landar i en kohage i nordöstra Skåne 2020. För att få syn på oxars spår genom tid och rum tar Magnusson Staaf hjälp av det teoretiska perspektivet Aktör-Nätverks-Teori (ANT). Det teoretiska perspektivet är en del av det som kallats en posthumanistisk kunskapssyn, som harmonierar särskilt väl med de perspektiv som Andersson och Sassner samt Linné använder. Magnusson Staaf ser hur oxar och nötkreatur medskapar landskap både geografiskt och i våra föreställningsvärldar, där till exempel skånska och danska målningar och musik visar spår av oxars agerande. Magnusson Staaf tecknar en bred bild av den nordeuropeiska historien, där odling och uppfödning av djur har växelverkat för att möta tidens och människors behov. Texten följer också en specifik gård genom århundraden och Magnusson Staaf skriver fram dess kopplingar både utåt mot världen och inåt mot hagen. Gården får vara centrum och exempel på det lokala, det globala, det gamla och det nya. Detta breda perspektiv avrundar temanumret, genom att rymma nyanser på makro- och mikronivå, där djuren agerar tillsammans med, men på villkor av, människorna.

DJUREN OCH COVID-19

De texter som bildar detta temanummer visar att gränser och djur är ett givande raster för att få syn på förhållanden i Sverige och Danmark. Detta raster är synnerligen aktuellt när vi arbetar med slutredigeringen av texterna. Den 11 december 2019 hölls den avslutande föredragskvällen om Djuren och denna kväll låg fokus på grisen. Bara några veckor senare kom de första nyheterna om ett okänt virus som orsakat dödsfall i den kinesiska staden Wuhan. Den 1 januari 2020 stängs en matmarknad i Wuhan eftersom det finns misstankar om att viruset spridits därifrån och en vecka därefter är viruset identifierat som ett nytt coronavirus som får namnet sars-cov-2. På matmarknaden salufördes kött från vilda och tama djur och även levande djur. En sådan miljö innebär risk för att sjukdomar sprids mellan djur och människa genom så kallade zoonotiska virus. Ebola och fågelinfluensan är exempel på sådana sjukdomar som tidigare drabbat världen. Det är ännu inte klarlagt att sars-cov-2 passerade från djur till människa just på den utpekade matmarknaden. Klart är att zoonotisk smitta uppträder när djur av olika slag möts på forcerade vis och ofta på små utrymmen. Onåbara för ögat men med enorm spridningsförmåga skapade det nya coronaviruset en pandemi som inte bara tagit många människors liv utan även innebär stort lidande för de som insjuknar och stora och ofta allvarliga konsekvenser av de restriktioner som vidtagits för att hindra smittan. De olika förhållningssätten till viruset i Sverige och Danmark har inneburit en serie nya gränshinder i regionen.

Hösten 2020 har danska minkar skapat diskussion på båda sidor sundet, som smittspridare, offer och nödvändiga objekt för arbetstillfällena. De har setts både som små monster som varit värdar för ett muterat corona-virus och som utsatta varelser i en vidrig pälsproduk-

tion, men oavsett har de definitivt setts som danska. Minkar har varit föremål för och i dansk politik, danska debatt och dansk arbetsmarknad. De svenska minkarnas öden blev en mindre och tystare fråga, även om Sveriges regering beslutade att stänga ner Sveriges minkfarmer under 2021. Det finns alltså mycket kvar att lära och förstå kring djur på gränsen mellan det danska och svenska och vi hoppas att detta nummer stimulerar en fortsatt diskussion om de gränser som djuren uppmärksammar oss på.

BILDER OCH ILLUSTRATIONER

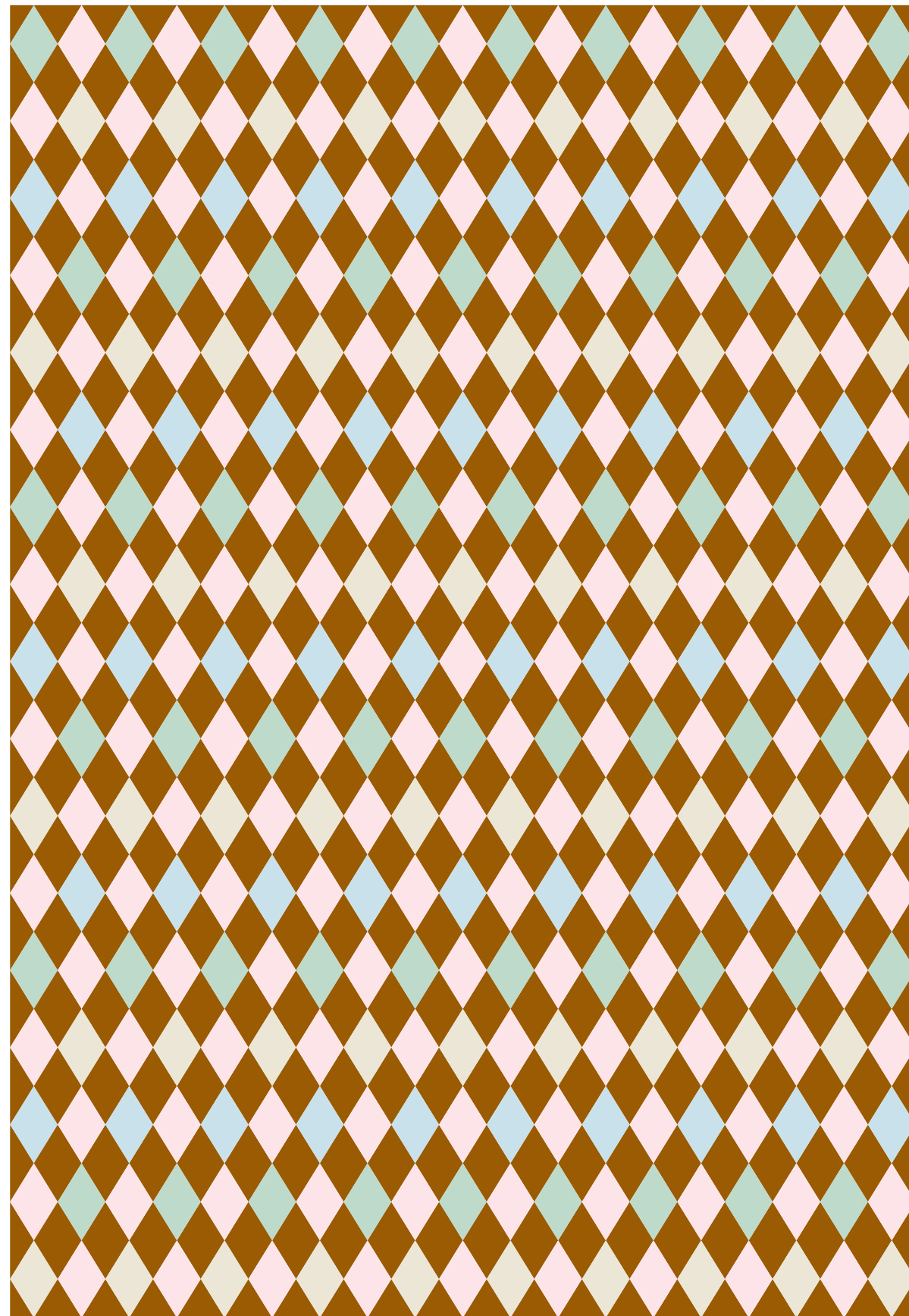
Bildredaktör för *Gränslös* är vanligtvis, från nummer 4 till och med detta nummer 11, Mia Krokståde. I detta nummer är Krokståde även redaktör, och vi vill därför passa på att kommentera bildsättningen och vilken betydelse den har för bidragen. Ett noggrant arbete läggs på att i dialog med författarna komplettera det som skrivs i texterna med illustrationer, inte som dekorativa element, utan som väsentliga informationsbärare. Artiklarna är bildsatta olika beroende på syftet med illustrationerna, från att utmana den mänskliga blicken – hur ser maktrelationen ut, när ett stort och starkt djur möter din blick? – till att hitta historiska bilder som kan levandegöra databasers ibland knapphändiga information. Illustrationerna är författarnas egna, tagna från kulturarvssamlingar, arkiv, bibliotek, tillgängliga via licensfria plattformar eller konstverk av kända målare. Mötet med en bild är ofta mer omedelbar än mötet med text, som kräver tid att läsa. Vi vill därför göra läsare uppmärksamma på att de finns en del bilder i detta nummer som kan väcka starka känslor. Det är bilder som visar döda eller dödande av djur. Bilderna är inte menade att chocka läsaren, utan finns där för att de tillsammans med texterna kan visa något som inte enbart text kan.

NOTER

1. <https://www.svd.se/ar-svenska-grisar-gladare>

BILDMATERIAL

Fotografier på sida 5 tagna av, från vänster till höger: Matthias Zomer, Lisa Lyne Blevins, T. Q.

Petra Andersson & Hanna Sassner

Hästen som arbetskamrat

INTRODUKTION

I klubbrummet på en ridskola i norra Sverige står jag och ska just sätta på kaffebryggaren. För att vara lite trevlig frågar jag den ridlärare som jag strax ska intervjuas om jag ska göra kaffe så att det även räcker till hennes arbetskamrater. Hon svarar mig med att fråga om jag menar de tvåbenta eller de fyrbenta kollegorna.

Anledningen till att jag alls befinner mig där, i klubbrummet i norra Sverige, är att jag tillsammans med några kollegor arbetar med en studie där vi jämför hästvälfärden (ur ett antal olika aspekter) mellan ridskolor där hästarna hålls i någon form av lösdriftssystem gruppvis å ena sidan och ridskolor där hästarna står i individuell box eller spilta (med daglig utevistelse i hage). Studien omfattade sexton ridskolor i olika delar av Sverige. Av de sexton ridskolorna tillämpade hälften någon form av lösdrift i flock för hästarna, och hälften tillämpade individuell uppstallning. I studien ingick både sådant som kontroll av fodrets kvalitet och hygien, observationer av hästarnas beteende och, vilket är mest relevant för sammanhanget här, intervjuer. En del av resultaten från studien är publicerade (Yngvesson et al 2019), andra är i skrivande stund under bearbetning.

Den korta episoden ovan berättar om två saker, som under vår studie visade sig bli något av ett mönster. Dels var det inte helt sällan som vi blev ombedda att hjälpa till med något, eller som vi helt enkelt spontant hjälpte till med något när vi var ute på ridskolorna. Vi har alla mångårig erfarenhet av hästar, så vi kan gärna hjälpa ett barn att träna en ponny eller ta en promenad med en häst som behöver det, om det kan hjälpa personalen att få loss tid åt oss. Kanske pekar den självklara förväntan om hjälp, och vår självklara villighet att hjälpa till, på den sorts stallbackens arbetsmoral, som både forskare och mer populära skribenter beskriver (Lekander 2016; Hedenborg 2008).

Dels, och det är det viktiga i det här sammanhanget, omtalade samtliga intervjuade ridlärare ridskolornas hästar som just arbetskamrater eller kollegor. Det hände inte alls bara vid den där kaffebryggaren i klubbrummet i norr, utan på alla ridskolor vi besökte. Och det kom alltid upp utan att vi frågade om det. Intervjumallen innehöll ingen fråga om just det, inte heller någon fråga som på något uppenbart vis förde samtalet dit, som till exempel någon fråga om hur de ser på hästarnas roll (Andersson 2016) på ridskolan.

Anledningen till att intervjumallen inte innehöll någon sådan fråga, var att tidigare erfarenheter av att ställa sådana frågor – vid intervjuer med dressyryttare i Sverige och Polen – inte var särskilt bra. I den studien fick frågan om vilken roll dressyryttare tycker att deras häst har när de tränar, egentligen inga svar alls. Dressyryttarna tycktes mest bli förvirrade av frågan, de verkade inte alls förstå den och blev ibland närmast generade av situationen. Den slutsats vi drog vid den studien, var att en terminologi som innefattar ett begrepp för hästarnas roll var ett sätt att prata om hästar som dressyryttare inte blir bekväma, eller ens bekanta, med av att regelbundet träna dressyr för etablerade dressyrtränare. Man tycks inte prata om hästen på det viset vid sådan träning. Vi analyserade detta i termer av tyst kunskap och kunskap som aldrig har fått en röst (Zetterqvist Blokhuis & Andersson 2019). Inför studien vid ridskolor i Sverige antog vi helt enkelt, utifrån den föregående erfarenheten, att frågor om hästarnas roll(er) inte skulle fungera, och vi frågade därför inte om det (Yngvesson et al 2019).

Men under studien av ridskolorna, som ligger till grund för den här texten, visade det sig istället att alla de sexton intervjuade ridlärarna, oberoende av varandra, hade en tydlig och samstämmig uppfattning om hästarnas roll på ridskolan, som de dessutom delgav utan att ens bli tillfrågade! Hästarna på en ridskola är personalens arbetskamrater, så samtliga ridlärare som med en röst. Det föll sig alltså självklart för ridlärarna att tillskriva hästarna den rollen. Exakt vad de menade att den rollen innebär, såväl för dem själva som för hästarna, utvecklades inte. Inte heller vet vi om ridlärarna tänkte sig att rollen som kollegor var hästarnas enda roll, eller om de kanske anses ha fler roller därutöver.

SYFTE

Den här texten syftar till att undersöka hur det återkommande omnämnandet av ridskolans hästar som arbetskamrater kan förstås. Med detta avses inte att föreslå tolkningar utifrån antaganden om vad de intervjuade ridlärarna kan tänkas ha menat då de omtalade hästarna som arbetskamrater. Istället är syftet att undersöka hur idén om hästar som ridlärarens arbetskamrater kan förstås, oavsett hur de intervjuade ridlärarna själva förstår det och oavsett vad ridlärarna mer i detalj menar när de säger att hästarna är deras arbetskamrater.

En del av att förstå idén att hästarna är personalens arbetskamrater är genom att undersöka om det som hästarna gör på ridskolorna rimligtvis kan kallas för arbete. Det är väl något av ett minimikrav på en arbetskamrat att hen liksom vi själva faktiskt arbetar (på samma arbetsplats).

Foto: Alex Ware.

Vi kommer att argumentera för att det hästarna gör på ridskolan är att de arbetar. För att göra det, kommer vi att visa hur både hästars och andra djurs arbete har varit osynligt – eller gjorts osynligt – i majoriteten av den forskning som finns om (människors) arbete, även när det gäller arbete nära djur.

Att hästarna utför arbete på ridskolorna, betyder inte med nödvändighet att hästarna är arbetskamrater till de människor som arbetar på ridskolan. Arbetskamrat är ingen särskilt väldefinierad form av relation, men det finns stora och uppenbara skillnader mellan relationerna de mänskliga arbetskamraterna på ridskolorna emellan å ena sidan och å den andra sidan relationerna mellan människorna och hästarna. I det följande syftar den här texten till tre olika men sammanhängande saker. Först till att visa hur djurs arbete inte har ägnats tillräcklig uppmärksamhet inom akademien, sedan till att visa hur det hästarna utför på ridskolorna är ett arbete. Därefter kommer en diskussion om hur hästar och människor kan förstås som varandras arbetskamrater.

OM BERÄTTIGANDE

Innan vi fortsätter med artikeln, vill vi förtydliga vad vi inte kommer att göra. En fråga som ofta kommer upp där djuretik och frågor som relaterar till djuretik berörs, är frågan om berättigande. Vi kan alltså räkna med att från djuretiskt håll träffa på frågor som

handlar om ridskolornas etiska berättigande, och därmed deras existensberättigande (Sandøe & Christiansen 2008). Dock är inte syftet att diskutera den frågan här. Här är utgångsläget helt enkelt det att ridskolor finns och det som presenteras här är en del av vår studies resultat och våra analyser av dem.

Frågan om huruvida djur som arbetar, i vårt fall hästar som arbetar på ridskolor, är exploaterade eller inte, och huruvida hanteringen är i grunden omöjlig att berättiga moraliskt, är inte heller frågan här. Samma fråga kan ställas, och ställs, om arbete som människor utför. Dessa aspekter i sig utgör inte en skiljelinje mellan djurs arbete och människors arbete, utan mellan berättigat och oberättigat arbete.

Vi delar uppfattningen att hästars arbete av många skäl bör identifieras, beskrivas och synliggöras i mycket högre grad än vad som hittills har skett. Den här texten är en del av den strävan.

HÄSTAR - OSYNLIG(GJORD)A ARBETARE?

Större delen av den forskning som finns inom området djur och arbete, handlar om människor som arbetar med djur i animalieproduktionen. I den mån det alls är rimligt att säga att dessa djur arbetar, så går deras arbete ut på att producera varor som ägg, mjölk, honung – eller kött från sin egen kropp. Hästar på ridskolor producerar tjänster, företrädesvis ridlektioner. Det finns alltså ett behov av att identifiera djurs arbete utanför livsmedelsproduktionen för att kunna synliggöra en mängd sätt på vilka djur bidrar till människors liv, samhällen och kulturer. Sådant tydliggörande skulle ge förbättrade förutsättningar för att tänka mer noggrant både på människor och på djur och på de band som finns mellan människor och djur (Coulter 2016; Porcher 2014). I sociologiämnet, bland andra, har man under de senaste decennierna börjat uppmärksamma djur som arbetare och det arbete som utförs av djur på ett mer systematiskt sätt. Den här texten vill bidra till den framväxande litteratur som problematiserar den bristande uppmärksamheten på djurs arbete.

Genom djurs arbete har en mängd saker blivit möjliga i samhällen, över tid och rum, som annars inte hade varit möjliga. Det kan exemplifieras med de många sammanhang där djurets del av arbetet inte riktigt tycks ingå i sättet att tala om (och kanske tänka på) arbetet. När vi till exempel talar om en bonde som plöjer sin åker, så säger vi att det är just bonden som plöjer, oavsett det faktum att plojen över tid och rum har dragits och dras av en oxe, häst eller åsna. Mycket sällan säger vi att oxen, hästen eller åsnan plöjer, eller att de använder sig av bonden för att få hjälp med plöjningen. Inte ens i de fall då det är foder till djuret som ska odlas. Ändå visar redan detta exempel att djur hjälper människor att göra saker i samhället som annars inte skulle ha varit möjliga.

Trots att en del forskning har genomförts, återstår mycket att göra innan vi kan ha bilden av djurs arbete klar för oss. Till exempel saknas en utvecklad terminologi för djurs arbete. Så skulle nog de flesta uppfatta ord som 'djurarbete' eller 'djurarbetare' som att det står

Foto: George Hiles.

för en mänsklig arbetare som arbetar med djur på något sätt. Det arbete som utförs av djur respektive de arbetare djur är, har vi inte ett liknande ord för (Coulter 2016).

Coulter nämner att engelskans 'animal work' används, mycket ytligt, i betydelsen människors arbete *med* djur (Arluke & Sanders 1996). Nästan tjugo år senare använder sig Porcher (2014) av termen djurarbete för att beteckna arbete som utförs *av* djur. Coulter själv använder sig av 'djurarbete' som ett slags organiserande ramverk för att belysa och tänka på arbete som utförs *med*, *av* och *för* djur.

På ridskolorna utförs alla dessa slag av djurarbete. Där arbetar personalen *med* hästarna, arbete utförs *av* hästarna och personalen arbetar *för* hästarna. Ett exempel på personalens arbete *med* hästarna är att de tränar hästarna så att de är förberedda för ridlektionerna. Det arbete som utförs *av* hästarna på ridskolorna är naturligtvis i första hand att bära ridskoleeleverna under ridlektionerna. Hästarna utför även ett arbete då de finns till hands så att eleverna kan lära sig grundläggande skötsel av hästar. Kanske är hästarnas favoritarbetsuppgift då eleverna för att öva sig på att leda en häst, leder ut dem till hagen? Och självklart utförs en hel del arbete *för* hästarna på en ridskola. Hästar ska ha foder och det ska mockas efter dem, med mera, vilket kräver arbete *av* personalen *för* hästarna. Arbete utförs också *av* personalen *med* hästarna för att lära eleverna att rida.

Troligen är just det arbetet den viktigaste grunden till att ridlärarna omtalar hästarna som arbetskamrater; under ridlektionerna blir det gemensamma arbetet tydligt.

Mot bakgrund av att djurs arbete i så liten grad har synliggjorts i tidigare forskning, så synliggör ridlärarna i vår studie ridskolans hästar och deras betydelse för ridskolans verksamhet med samstämmig självklarhet: hästarna är våra arbetskamrater!

Utän tvekan är också hästarna minst lika viktiga som personalen för att det ska vara möjligt att undervisa barn och vuxna i ridning. Snarast är hästarna viktigare än människorna på den punkten. Hästen som läromästare beskriver hästens pedagogiska roll i processen att lära ryttaren att rida (Lundesjö Kwart 2020). Det är fullt möjligt att lära sig i alla fall en del ridning enbart genom att ha tillgång till en välskolad häst och prova sig fram. Det är däremot betydligt svårare att lära sig någon ridning alls, enbart genom att ha tillgång till en ridlärare men utan häst.

ARBETSTERMINOLOGI I HÄSTSPORTERNA

Det är vanligt både på svenska och på andra språk att omtala det hästen gör under olika träningspass i termer av 'arbete'. Man använder sig till dagligdags av uttryck som att hästen genom ridning ska *komma till arbete* – något som hästen förväntas göra efter en stunds ridning, då hästen är uppvärmd, energisk och lyhörd för ryttaren, efter inledande kravlös uppvärmning. Vi pratar också om *markarbete* – att träna (oftast) en hopphest på marken utan hinder, om *galoppjobb* – att rida hästen i galopp för att stärka musklerna, rörligheten och konditionen, *arbete i töm* och om *arbete under ryttare*, och många andra liknande uttryck. Det är också vanligt att prata om hur hästen förhåller sig till det arbete människan försätter hen i. Man säger sådant som att hästen förstår sitt arbete och att hästen gillar att arbeta; en del hästar omtalas som *arbetsvilliga*, till exempel, medan andra omtalas som lata eller som *svåra att få i arbete*.

Detta väletablerade språkbruk till trots, hör vi så gott som aldrig talas om att hobbyryttare pratar om sina hästar som någon form av arbetare. Dessa hästar omnämns inte som arbetskamrater som hästarna på ridskolor. Det närmaste man kommer är nog uttryck som "min träningskompis" och liknande, och man hör snarare uttryck som anspelar på att privathästen är sin ägares kompis eller familjemedlem, än hens kollega. Det är naturligtvis rimligt, då dessa hobbyryttare inte har ridningen som sitt yrke på det sätt som ridlärare har.

Tittar vi på ridsport på högre nivåer, det lilla skikt där ryttarna är professionella och lever på sin sport, omtalas åtminstone deras mest högpresterande tävlingshästar i termer som familjemedlemmar och kompisar, trots att det då handlar om professionella ryttare som försörjer sig genom att prestera tillsammans med sin häst. Ordet partner förekommer, men snarare i en kontext som drar åt partner i ungefär samma mening som en äkta hälft eller sambo, än i en kontext som drar åt företagspartner eller affärspartner (Andersson & Radovic 2011).

Foto:Paolo Nicoello.

Nåväl, här är det ridskolans hästar som arbetskamrater till ridskolans personal som är temat. Det ovanstående ska främst bidra till att belysa att en arbetsterminologi är vanlig i ridsporten, men då ser den något annorlunda ut än den terminologi som omtalar ridskolans hästar som personalens arbetskamrater.

ARBETSKAMRATER MED SKILDA VILLKOR

Om tanken på hästar som ridskolepersonalens arbetskamrater bjuder motstånd, så finns det en hel del goda skäl för det. Den största skillnaden är nog att hästar i juridisk mening är ägodelar och att de kan vara varor på en marknad. De köps in till ridskolorna och ägs sedan av dem. Personalen har däremot sökt arbete där, eller själva startat ridskolan.¹ Man skulle kunna hävda att det är mer rimligt att se hästarna som varor, än som arbetare. Hästarna är i det perspektivet snarast en del av den utrustning – jämte sadlar och hinder med mera – som krävs för att kunna erbjuda tjänsten ridundervisning. Det vore orimligt att anse att ridlärarna och utrustningen är arbetskamrater. Att det sällan är ridlärarna själva som äger ridskolans hästar bidrar kanske till att hästarna omtalas som arbetskamrater, och inte som varor. I relation till ridskolans ägare är ridlärarna och hästarna därför mer jämlika med varandra, än de hade varit om ridlärarna hade ägt hästarna.

Foto: Izsak Pulugor.

Men trots detta drag av jämbördighet mellan hästarna och ridlärarna i relation till ridskolans ägare, så har vi på ridskolorna relationer mellan arbetskamrater (ridlärare och hästar) där vissa arbetskamrater har rådighet över vad andra arbetskamrater ska äta, när de ska äta, var de ska bo och hur de ska bo, hur de ska tillbringa fritiden och mycket annat. De mänskliga arbetskamraterna råder över de fyrbenta arbetskamraternas kontakt med olika former av vård (hovslagare, veterinärer) samt faktiskt över deras liv och död. Vår studie visade att ridlärarna funderade mycket över hästarnas välfärd, både under deras tid på ridskolan och för deras (eventuella) liv efter tiden på ridskolan. Strategierna såg delvis olika ut på olika ridskolor, men gemensamt var ett uppenbart ansvarstagande om hästarna från personalens sida. Att ha strategier för vårdbehov och annat är naturligtvis viktigt för hästarnas välfärd, men det skiljer sig mycket från hur (mänskliga) arbetskamrater brukar förhålla sig till varandra.

Å andra sidan är maktasymmetrier och olika villkor för olika anställda knappast ett okänt fenomen på arbetsmarknaden. Arbetskamrater kan ha likartade eller samma villkor, men det är inte ett villkor för att relationen ska kunna beskrivas som arbetskamrater. Att vara ansvarig för varandra, också på asymmetriska vis (till exempel gällande säkerhet eller arbetsmiljö) är inte heller det något okänt. Att arbeta tillsammans för en kund eller avnä-

mare – tillsammans i betydelsen på samma ställe samtidigt – och att då utföra uppgifter gemensamt, men i olika roller, olika kapaciteter och under olika villkor, är också vanligt.

Men till skillnad från människorna, arbetar inte hästarna på ridskolorna genom sitt eget val. De har köpts in till ridskolan efter antaganden om att de kan fungera väl som ridskolehästar, och därför att ridskolans budget räckte till för att köpa dem.

Men hur frivilligt arbetar då människor? Utan att förlora oss i frågan om den fria viljan, går det att ifrågasätta graden av frivillighet för människors lönearbete generellt, och en ridskola är ingen särskilt privilegierad arbetsplats. Men nog ingår i alla fall moment av frivillighet i det nät av händelser som leder till att en person arbetar på en ridskola. Personen kunde troligen vid något tillfälle ha skaffat sig andra kompetenser och därefter något annat jobb. Det finns ändå någon grad av fritt val, på ett sätt som hästar inte får. Dock måste ridskolepersonalen, eller människor i allmänhet, ha ett arbete, oavsett vad vi skulle föredra att göra under den tid då vi måste arbeta.

De människor som arbetar på ridskolan har också ett betydligt större eget inflytande över sin fritid än vad ridskolans hästar har. Som framgick ovan styrs ridskolehästarnas fritid i nästan varje detalj av (den mänskliga) personalen. Men inte heller människor har ett obegränsat inflytande över den egna fritiden. Människor som har ett arbete förväntas tillbringa sin fritid på ett sådant sätt att de kommer till arbetet i tid och i någorlunda god form för arbetet, utvilade och nyktra. Anställda personer förväntas också ordna sitt familjeliv och andra delar av privatlivet på ett sådant sätt att arbetet inte störs. Därutöver påverkar förstas lönen storlek vad anställda personer kan göra på sin fritid, liksom arbetstiderna gör det. Precis som för ridskolans hästar, påverkar också arbetet för människorna som arbetar på ridskolan deras hälsa och gör det på sätt som märks även på fritiden, till exempel i form av trötthet, stelhet och smärtor.

Att vara en arbetare är inte heller per automatik en väg till ett bättre liv. Kontexten, hur arbetet organiseras, vad arbetet består av, och hur arbetaren kompenseras för sitt arbete, spelar stor roll för om arbetet bidrar till att livet blir bättre eller sämre (Coulter 2016). Det vill säga, att se hästarna som arbetare och arbetskamrater på ridskolorna, betyder inte att man med automatik är nöjd med deras arbetsvillkor.

SKYLER METAFOREN OM ARBETSKAMRATER MAKTHIERARKIER?

Kanske är idén om hästarna som arbetskamrater mest något som är frestande att anamma eftersom den bidrar till att försköna verkligheten? Även om ridlärarna inte *syftar till* att försköna verkligheten genom att skyla över makthierarkier då de talar om ridskolans hästar som sina arbetskamrater, så har kanske deras sätt att prata just den funktionen? Det låter trevligt att de talar om hästarna i samma termer som de talar om varandra och det finns en trevlig ton av respekt över artgränserna i uttrycket. Ord och benämningar kan användas till att skapa intryck av såväl närhet som distans till djur, på sätt som inte

nödvändigtvis överensstämmer helt med de materiella villkoren och känslorna kring dem. Så benämns produktionsdjur och försöksdjur ofta med nummer istället för namn, som ett sätt att distansera sig och därmed undvika att knyta an till individer som man redan från början vet kommer att avlivas inom en nära framtid (Bayne 2002). Kanske är det att tala om hästarna som arbetskamrater ett sätt att språkligt försöka göra det omvända; skapa en bild av en närhet som egentligen inte ryms i de materiella villkoren? Bidrar talet om arbetskamrater till blindhet för den oundvikliga maktobalans som finns mellan människa och häst? Kanske är det att blunda så mycket för den maktobalansen att metaforen blir en förskönande lögn?

För syftena här, spelar svaret på dessa frågor inte särskilt stor roll. Här är vi intresserade av idén om hästar och människor som arbetskamrater på ridskolor, oavsett *varför* de intervjuade ridlärarna pratade om hästarna på det sättet och oavsett vad de exakt kan ha menat – om något – med att säga så. Vidare kan man nog anse att mycket av pratet här i världen om arbetsplatser och arbetsmarknadsrelationer, skyler över maktobalanser. Det är inte unikt för ridskolorna.

DELAD ARBETSPLATS, DELAT ÖDE?

Trots stora skillnader i såväl livsvillkor som arbetsvillkor, finns det också en hel del likheter mellan de villkor som gäller för ridskolans hästar och för ridskolans personal. I ridsportsammanhang har både ridskolor och ridskolehästar ganska låg status. Det har betydligt högre status att rida (individuella) träningar på (helst) sin egen häst för en tränare, än att delta i ridskolektioner tillsammans med flera andra och då rida en ridskolehäst. Ridskolehästars låga status tar sig bland annat uttryck i att få hästägare vill sälja sin häst till ridskolor, och på motsvarande sätt vill många privatpersoner som står i begrepp att köpa en häst inte köpa en från en ridskola.

De intervjuade ridlärarna visade sig mycket medvetna om hästarnas låga status, och den var på olika sätt en faktor att räkna med i deras planering för hästarnas välfärd och inte minst för deras liv efter tiden som ridskolehästar.

Även ridlärarna och den övriga (mänskliga) ridskolepersonalen har på olika sätt relativt låg status. Löneläget är lågt, arbetstiderna besvärliga och arbetsuppgifterna är både tunga och riskfyllda. Dessa gemensamma, eller i alla fall parallella, ganska bistra villkor för både hästar och människor, kan inte förbises när vi vill förstå hur de kan vara varandras arbetskamrater. Förvisso finns där en maktasymmetri: ridlärarna och den övriga personalen är, om inte annat så i egenskap av att vara människor, överordnade hästarna. Samtidigt är ridlärarnas maktutövning starkt begränsad. Den aktuella ridskolans organisationsform, ett ofta rätt begränsat ekonomiskt rörelseutrymme, den fysiska platsens utformning och infrastrukturen i närheten, och inte minst hästarnas tvingande behov, begränsar ridskolepersonalens möjlighet både vad gäller maktutövning över hästarna, och ibland deras möjlighet att ta ansvar för hästarna på det sätt de helst

Foto: Kristaps Ungurs.

skulle vilja. Likaså begränsar det personalen när det gäller deras inbördes göranden och låtanden, och deras möjlighet att ta hand om sig själva i sitt arbete. I detta avseende delar ridlärare och hästar arbetsmiljö, förutsättningar och begränsningar, där den ena partens villkor formar den andras och vice versa. Just insikten om dessa gemensamma materiella och sociala förutsättningar och integrerade villkor har konceptualiserats under begreppet *OneWelfare* (Pinillos 2018). Begreppet bidrar till att identifiera och analysera hur människors och djurs villkor är integrerade med varandra och hur ekonomisk, social och miljömässig hållbarhet påverkar välfärden för både människor och djur som lever under dem.

Så i en mening kan vi nog med rätta beskriva såväl ridskolans hästar som ridskolans anställda som inbyggda i ett system, eller i hela nätverk av system, som tvingar fram en del saker, möjliggör andra saker och med bestämdhet förhindrar ytterligare andra saker. Inom detta system är kanske hästarna och människorna på ridskolan betydligt mer jämbördiga än vad hästar och människor vid en första anblick kan framstå som? Och sedda i detta system faller det sig inte orimligt att förstå hästar och människor som arbetskamrater, i det att de *inom det systemet* under begränsad valfrihet har att lära barn och vuxna att rida?

ARBETSKAMRATER ÖVER ARTGRÄNSERNA

Utän att överdriva begreppsanalysen, är en arbetskamrat någon man arbetar tillsammans med och kanske även känner någon form av vänskaplig sympati för (åtminstone inom ramen för arbetstiden och arbetsuppgifterna, även om umgänge på fritiden inte är aktuellt). Dessa villkor uppfyller utan vidare ridskolans hästar för personalen. Samtliga intervjuade uttryckte varma känslor och omsorg om hästarna. Av förståeliga skäl måste vi invänta en hel del ännu inte utförd forskning, för att med säkerhet kunna säga något liknande när det gäller hästarnas känslor för sina mänskliga arbetskamrater. Att vi så till den grad saknar tillförlitlig kunskap om hur detta kan undersökas, kan nog ses som ett problem som hör till samma kategori som det faktum att hästars (djurs!) arbete ges så liten synlighet i de flesta berättelser om samhället.

I brist på bättre alternativ, landar resonemanget i att det kan anses fylla flera viktiga syften att ridskolepersonalen omtalar hästarna som sina arbetskamrater, och det kan fylla dessa syften även om det inte alls är ridskolepersonalens avsikt. Att omtala ridskolans hästar som (den mänskliga) personalens arbetskamrater tydliggör att hästarna är sedda av personalen, det tydliggör att hästarnas arbete på ridskolan har betydelse och är uppmärksammat och det skapar åtminstone språkliga förutsättningar för att tala om hästarna som subjekt.

Genom att omtala hästarna som arbetskamrater visar ridskolepersonalen, eller kan i alla fall sägas visa, att de och hästarna är inbyggda i samma system, tar del av samma verklighet, där arbete kan vara, men långt ifrån alltid är, en väg till ett bättre liv. Uttrycket kan också sägas visa att hästar och människor på ridskolan tillsammans är underordnade samma tvång att arbeta för sin försörjning eller överlevnad.

Det förslag till förståelse av idén att hästarna är ridskolepersonalens arbetskamrater som tycks vara på väg att utkristallisera sig, genom analys av det slag som har gjorts här och genom andra teoretiska bidrag som vi har refererat till under vägen hit, är att hästar och ridlärare tillsammans lär eleverna att rida, och de gör det under former som dels bestäms av det system i vilket både hästar och människor befinner sig (ridskolan är igenkännbar som ridskola, varken hästar eller personal är i praktiken helt fria att komma och gå som de vill), dels bestäms av vilken sorts relationer som finns mellan mänsklig personal och hästar. Ridundervisningen kommer med största sannolikhet att påverkas till både form och innehåll beroende på hurdan den arbetskamratsliga relationen mellan hästar och människor på ridskolan är.

Ridskolan är därmed en plats där en viss sorts artöverskridande arbetsgemenskaper har förutsättningar – såväl goda som mindre goda, men sammantaget rätt unika för just ridskolemiljön – att utvecklas.

Utifrån allt som har sagts ovan, menar vi att arbetsgemenskaper mellan människor och hästar både behöver och förtjänar vidare studium. Ett studium som i sin tur skulle kunna förse oss med ett mer utvecklat språk för att tala om sådana relationer, och teorier för att tolka dem.

Den här forskningen har finansierats av Stiftelsen Hästforskning, ärendenummer H-15-47-078.

Författarnas tack: Vi är mycket tacksamma mot de 16 ridskolor som deltog i vår studie. Hästar och personal tog generöst emot oss och assisterade oss på alla upptänkliga vis medan vi samlade in data. Vi vill också tacka Jenny Yngvesson för substantiella bidrag till såväl vår studie som till tankar och idéer som på olika vis återfinns i den här essän.

Foto: Andrey Petkov.

REFERENSER

- Andersson, P. & Radovic, S. (2011). Elitridsport som en paus från barnen? En undersökning av könsstereotyper i dagspressens rapportering av ridsport. I *idrottsforum.org*: https://idrottsforum.org/articles/andersson_radovic/andersson_radovic110608.html [2020-11-24]
- Andersson, P. (2016). A Horse Is a Horse Is a Horse. Changing Ideas in a Diversified Equestrian World. I Höing, A. & Matamona-Bennett, A. (red.) *Humans and Animals. Intersecting Lives and Worlds*. Leiden: Brill.
- Andersson, P. (2019). Who is the Horse? Horse Assisted Therapy as a Possibility for Understanding Horses. I Bornemark, J., Andersson, P. & Ekström von Essen, U. (red.) *Equine Cultures in Transitions. Ethical Questions*. New York: Routledge.
- Arluke, A. & Sanders, C.A. (1996). *Regarding Animals*. Philadelphia: Temple University Press.

- Coulter, K. (2016). *Animals, Work, and the Promise of Interspecies Solidarity*. Hampshire: Palgrave Macmillan.
- Brayne, K. (2002). Development of the Human-Research Animal Bond and Its Impact on Animal Well-being. *ILAR Journal*, 43(1), ss. 4-9.
- Hedenborg, S. (2008). *Arbete på stallbacken. Nittonhundratalets svenska galoppsport ur genus- och generationsperspektiv*. Malmö: Bokförlaget Idrottsforum.com.
- Lekander, N. (2016). *Hästar, män och andra djur*. Stockholm: Norstedts förlag.
- Pinillos, R.G. (2018). *One Welfare. A Framework to Improve Animal Welfare and Human Wellbeing*. Oxfordshire, UK: CAB International.
- Porcher, J. (2014). Animal work. I Kalof, L. (red.) *The Oxford Handbook and Animal Studies*. New York: Oxford University Press.
- Sandøe, P. & Christiansen, S.B. (2008). *Ethics of animal use*. Oxford UK: Blackwell Publishing.
- Yngvesson, J., Rey Torres C.J., Lindholm, J., Pättiniemi, A., Andersson, P. & Sassner, H. (2019). Health and Body Conditions of Riding School Horses Housed in Groups or Kept in Conventional Tie-Stall/Box Housing. I *Animals*, 9(3), 73.
- Zetterqvist Blokhuis, M. & Andersson, P. (2019). Riders' understanding of the role of their horse in sports dressage. I Bornemark, J., Andersson, P. & Ekström von Essen, U. (red.) *Equine Cultures in Transitions. Ethical Questions*. New York: Routledge.

NOTER

1. Organisationsformerna varierar väldigt mycket och är ett kapitel för sig, som vi lämnar därhän.

BILDMATERIAL

Illustration på sida 12 är detalj ur ett fotografi taget av Tatiana Twinslöl.

Joakim Løvgren

Hestens formsprog - middelalderens kampvogn!

En pansret ridder på en fuldt udrustet stridshest kan på mange måder opfattes som et ikon på middelalderen, og derfor er det heller ikke underligt at perioden populært omtales som *riddertiden*. Den del af adelstanden som kaldtes for riddere, havde en meget dominerende rolle i middelalderens samfund, blandt andet i kraft af sin evne til at deltage som en del af det pansrede rytteri. Det er underforstået ved ordet *ridder*, at personen som bærer titlen, rider på en hest, og på mange andre sprog er titlen forbundet med heste (Tipsmark 2018:84). Hesten spillede en central rolle i riddersnes selvopfattelse, idet man kan koble hesten og dens anvendelse med ridderens titel og privilegerede position i samfundet. Dette var ingen undtagelse i Norden og i både danske, norske og svenske forhold findes rigeligt med eksempler på, at hesten har været anvendt som kommunikationsmiddel for at underbygge riddersnes magt og position i samfundet. Begrundelsen for ridderens privilegerede position i samfundet hang sammen med evnen til at udøve vold, og grundet den manglende voldsmonopol i middelalderen, var vold adelstandens instrument for opretholdelse af samfundets orden (Büchert & Poulsen 2007:186). For den beredne adelstand havde hesten dermed en direkte kobling til deres magt og position.

Formålet med denne artikel er at undersøge hvordan riddere i middelalderen har kommunikeret deres magt og position igennem anvendelse af deres heste, med et særligt fokus på nordiske forhold. Både skriftlige og billedlige kilder vil danne baggrunden for undersøgelsen, hvor skriftlige kilder vil eksemplificere anvendelsen af heste i kamp, og billedlige kilder vil analyseres ud fra et specifikt formsprog. Dette formsprog, som er kendetegnende for middelalderens afbildning af heste i kamp, vil forsøges genskabt med det formål at komme med et forslag på hvorfor dette specifikke formsprog anvendtes igennem hele middelalderen. Afslutningsvis vil artiklen argumentere for relevansen af dette formsprog og forbindelsen til ridderens privilegerede position.

Anvendelsen af begrebet ridder kan virke romantisk og useriøst, men kildematerialet omtaler ofte adelige i middelalderen med netop dette begreb, hvilket er årsagen til at det benyttes her (se eks. W. Christensen 1912-1914 & C. Jensen 1951). Man kan dog ikke sige med sikkerhed, at alle personer som bar riddertitlen kæmpede til hest, eller at personer kæmpede til hest, uden at have hverken ridder- eller adelstitel. Personer som ikke anvendte riddertitlen kaldtes for væbnere eller svende (Christensen 1912) så for enkeltheds skyld vil begrebet *ridder* anvendes som en fællesbetegnelse for en rytterkriger der benytter hesten som våben i kamp.

KILDER TIL ANVENDELSEN AF HESTE I KRIG I NORDISK MIDDELALDER

En af de første og mest velkendte episoder i nordisk middelalder, hvor man hører om anvendelsen af rytteri i kamp, er i slaget ved Foteviken 1134. Borgerkrigen mellem kong Niels, Magnus Nielsen og Erik Emune kulminerede den 4. juni 1134 og skal man tro Saxos beretning om slaget, så spillede rytteriet en central rolle for Erik Emunes sejr:

Sommeren efter samlede Niels foruden den skaanske Flaade hele den danske og sejlede til Fodevig, hvor han stillede sin Hær i Slagorden tæt ved Strandbredden, og saaledes blev han staaende en liden Stund, til Erik rykkede frem; men da han langt borte fra saa' Hestene hvirvle Støvet op med deres Hove ligesom en Sky, trak han sig lidt efter lidt tilbage til sine Skibe, og da han hørte Gnyet af de fremrykkende Ryttere, gav han sig paa Flugt. Da Erik indhentede hans Hær, var den allerede slagen, ikke i Kamp, men af Skæbnen, og uden selv at lide noget Mæn huggede han den ned og vandt en Sejr, som intet Blod kostede ham, thi Gud hævnede Frændemordet. (Horn & Lauring 1994)

Det didaktiske værk *Kongespejlet*, fra omkring 1250, giver et glimrende indblik i datidens verdensopfattelse, fordi værket fortæller hvordan en fyrste skal forholde sig til sine undersåtter. Et af afsnittene i *Kongespejlet* er dedikeret til, hvordan en hirdmand skal træne i fredstid, hvor krigskunst til hest er et af kravene:

F. Hvis det nu sker så, at dine bænkefæller vil gå fra kongens herberg til forlystelse og drik, skal du dyrke den forlystelse, som jeg nu skal give dig besked om. Hvis du befinder dig på steder, hvor man kan ride, og du selv har en hest, så bestig din hest med tunge våben og indøv dig i at sidde til hest således, at du sidder på den så smukt og fast som muligt. Væn din fod til at trykke stigbøjlen kraftig med lige lægge, og lad din hæl synke en lille smule lavere end tærerne, medmindre du behøver at afparere stød forfra, og væn dig dog til at sidde fast med tætsluttende lægge. Dæk godt dit bryst og alle dine lemmer med et lukket (hvælvet) skjold. Væn din venstre hånd til at passe godt på bidslet og skjoldhåndtaget, men din højre hånd til godt at foretage et spydstød ved hjælp af din bryststyrke. Øv din hest til at være let at dreje til siden i udstrakt løb og sørg for, at den er i god stand og ren; beslå den godt og stærkt og giv den i det hele stærkt og smukt hestestyr. (Jónson 1926:79)

I *Erikskrönikan* fra omkring 1320 fortælles det ligeledes hvordan Erik Magnusson øvede sine ridekunskaber under en ridderturnering, da han fejrede sit bryllup med Ingeborg Håkansdotter i 1312:

Hertogh Erik then milde
han fik the han haffwe wilde.
The konungsins broderdotter war,
henne fik hertogh Waldemar.
Ther war fögd ok mykin glåde.
The gärande fingo ther dy klåde,
örss ok gangara i gode liit.
Rikare foro de thädhan än tiit.
Ther war dust ok behordh,
glåde ä hwart man sik wände.
(Jansson 1993:145)

Hertug Erik den milde
han fik hvad han have ville.
Den som kongens broderdatter war
hende fik hertug Valdemar.
Der var snak og megen glåde.
Deltagerne fik der dyr klåde,
gode stridsheste og gangere.
Så rigt farede de sidenhen ofte.
Der var dyst og storslag,
glåde hvor man end sig vendte
(Forfatterens oversættelse)

Selvom *Erikskrönikan* ikke direkte nævner at hestene anvendes til kamp eller væbnet konflikt, så anvendes turneringer som træning til krig og anvendelsen af ordet *örss* henviser til en stridshest (Kalkar 2000:998). Det er desuden interessant at bemærke, at *Erikskrönikan* differentiere begreberne *dust* og *behordh* eftersom *dust* henviser til disciplinen dystløbet, hvor der kun var 2 kæmpende, imens *behordh* var en disciplin hvor to hold, med op til 50 deltagere på hvert, sloges imod hinanden (Fallows 2010:1-27). Dette kan være første eksempel på, at denne differentiering foretages i nordiske sammenhæng.

I 1441 står Kristoffer af Bayern overfor et bondeoprør hvilket han, af politiske årsager, vælger at slå hårdt ned på. Bondeoprøret har sit udspring i Nordjylland, og Kristoffer rejser til Aalborgområdet med en hær af ryttere som møder bønderne i slaget ved Sankt Jørgensbjerg juni 1441. Bønderne forskansede sig i vogne for at anvende dem som en midlertidig fæstning, og den danske historiker, Hans Svaning, beskriver forløbet således: ”Det første Anfald slog Fjenden tilbage ved at kaste Sten og Vaaben (dvs. Spyd) ned fra oven. Men saa forsøgte Kongens Folk at bryde igennem der, hvor Bakken skraanede jævner; man sendte to Faner Ryttere ind, som kastede Fjenderne.” (Fabricius 1900)

Ved denne væbnede konflikt har rytteriet en afgørende effekt på slagets udfald, og ifølge Knud Fabricius så er anledningen sandsynligvis, at rytteriet kan nå op og slås med bønderne på vognene, fordi hestene giver dem ekstra højde.

I årene 1534-1536 fandt Danmarks sidste borgerkrig sted. Borgerkrigen, som kaldes *Grevens Fejde*, splittede befolkningen mellem dem der ønskede Christian II som konge, og dem der ønskede (den senere) Christian III som konge. Bønderne i Nordjylland pegede på Christian II, og disse fik hjælp af viceadmiralen Skipper Clement til at danne et oprør i efteråret 1534. Et adeligt pansret rytteri forsøgte at slå ned på de oprørske bønder, hvilket kulminerede i Slaget ved Svenstrup, som fandt sted den 16. oktober 1534. Historikeren Caspar Paludan-Müller har sammensat hændelsesforløbet således:

Jost Globek blev da sendt ud for at omgaae Fjenden, medens Adelen vilde angribe forfra; men istedetfor at give Tid, indtil han kunde udføre Bevægelsen, brøde de i deres Utaalmodighed frem af Byen og stormede løs imod Bønderne. Inden de nåede disses Stilling, maatte de imidlertid over de lavtliggende og af Efteraarsregnen oplødte Marker foran Byen. Den bløde Jord kunde ikke bære de jernklædte Ryttere; Hestene styrtede eller sank i, og bleve siddende; saasnart

Bønderne saae dette, kastede de sig over de Hjælpeløse, brugte deres Køller og Vendelbospyd af Hjertenslyst og opmuntrede hverandre til at “slaae paa de Jernbeen”. (Paludan-Müller 1971:261)

I dette tilfælde er det pansrede rytteris indsats ikke afgørende for, at udfaldet bliver til riddersnes fordel. I stedet falder mange riddere under dette slag, og i en folkelig historisk bevidsthed er træfningen blevet en fortælling om hvordan en bondehær sejrer over en adelig overmagt.

Ovenstående eksempler kan bruges til at underbygge, at man har anvendt heste i væbnede konfrontationer, i nordisk middelalder. Der kan findes forskellige faldgruber i tolkningen af disse begivenheder, og derfor må denne eksemplificering anses for at være foreløbig. Ikke desto mindre kan ovenstående eksempler fortælle os, at heste har været anvendt i væbnede konflikter i nordisk middelalder.

Det er svært at vide præcist hvordan heste har været anvendt på slagmarken, og selvom de ovenstående kilder fortæller om hestenes tilstedeværelse, så nævnes ingenting om slagorden, manøvrering og hvilke våben de brugte. Det er derfor svært at danne et fyldestgørende billede af hestens praktiske anvendelse på slagmarken, ud fra nordiske skriftlige kilder, men billedlige kilder kan supplere til opfattelsen. Der er et stort antal billedlige kilder fra nordisk middelalder til rådighed, hvis man er bevidst om, at disse udtrykker et ideal og ikke nødvendigvis praksis. Det følgende afsnit vil undersøge formsproget af billedlige kilder når riddere lod sig portrættere til hest i nordisk middelalder, og inddrage en mangfoldighed af eksempler.

HESTE I MIDDELALDERENS FORMSPROG

Ovenstående kilder bekræfter tilstedeværelsen af heste ved krigshandlinger, men fortæller kun om hestenes tilstedeværelse. Man kan tage middelalderlige billedlige kilder i brug for at danne sig et indtryk af deres anvendelse, men samtidig være bevidst om, at afbildningerne ikke nødvendigvis formidler en realitet men snarere et ideal. Følgende afsnit vil forsøge at redegøre for, at idealet som afbildes i middelalderens formsprog, kan have sin oprindelse i praktisk anvendelse, for at skabe en mulig bro mellem realitet og ideal.

Retter man blikket mod afbildninger af riddere til hest, så opdages et specifikt formsprog som anvendtes hele middelalderen igennem. Nedenstående eksempler vil vise, at man ofte ser hesten med begge bagben i jorden, imens forparten og hestens forben er løftet fra jorden i en slags svævemoment. Dette formsprog går igen i adskillige afbildninger, og vises i særdeleshed i forbindelse med, at et lansestød eller at sværdhug uddeles. På kalkmalerier, sigiller og andre afbildninger genfinder man fornævnte formsprog, og det er et gennemgående særpræg at man ofte ser det i forbindelse med lansestød og våbenbrug.

Nedenstående kunstneriske afbildninger er alle eksempler på ovennævnte formsprog; hesten vises med begge bagben i jorden, imens forpart- og ben er luften. Det er naturligvis muligt at finde afbildninger i nordisk middelalder, hvor heste i kamp ikke er gengivet

T.v.: Karl Döves sigil fra 1200-tallet. Foto: Christer Åhlin. T.h.: Erik Magnussons sigil fra begyndelsen af 1300-tallet. Det var samme Erik Magnusson som fejrede sit bryllup med *dust* og *behordb*, og denne afbildning kan være et bud på, hvordan han så ud når han deltog i ridderlegene. Foto: Wikimedia Commons.

i dette formsprog, men disse er fåtallige. Formsproget genfinder man desuden hvis man kigger nærmere på illuminerede manuskripter fra resten af Europa og derfor er formsproget ikke enestående for nordisk middelalder. Indtil videre skal disse eksempler dog opfattes som udtryk for idealer idet eksemplerne bl.a. er hentet fra afbildninger og figurer af helgener, som ikke nødvendigvis udtrykker eksempler som repræsenterer en realistisk anvendelse af hesten.

Kalkmaleri af Sankt Jørgen og dragen fra Århus Domkirke. 1400-tallets sidste halvdel. Foto: Villy Fink Isaksen.

Følgende observation kan nu opsummeres: når heste blev gengivet i kampsituationer anvendte kunstnere i nord og resten af Europa et fælles formsprog, hvor hesten vises med begge bagben i jorden, imens forpart- og ben er i luften. Det var dog ikke altid at dette formsprog anvendtes, og eksemplerne er taget fra hellige skulpturer og kalkmalerier, og derfor betragtes det som eksempler på et ideal. To af eksemplerne er fra segl tilhørende højtstående adelsmand og kan derfor ikke betragtes som repræsentativ for riddere i almindelighed.

I følgende afsnit vil hestens formsprog i historien blive diskuteret, imens diskussionen af idealet og repræsentativitet gemmes til senere.

Figur af Sankt Jørgen og dragen fra Storkyrkan i Stockholm, dateret til 1400-tallets sidste halvdel. Foto: Joakim Løvgren.

“THE HORSE IN MOTION”

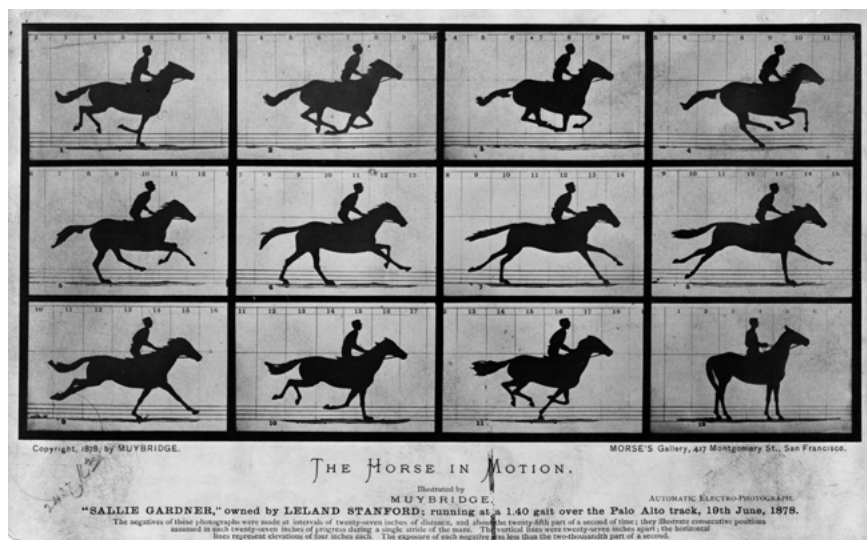
For at forklare hvordan middelalderens kunstnere var i stand til, at skildre og adskille hestens bevægelser, er det nødvendigt at tage en historisk begivenhed fra slutningen af 1800-tallet i betragtning. Eadward Muybridge lavede i juni 1878 en serie af billeder som skulle blive banebrydende for fotografiets og filmens historie. Billedserien var en række stillbilleder af en hests galops forskellige faser, og det så ud til at hesten galoperede, når billederne vistest hurtigt efter hinanden.

Billederne af hestens bevægelser blev efterfølgende anvendt som kritik af fortidens kunstneriske afbildninger af heste i bevægelse, og anvendtes desuden til at forklare middelalderens formsprog. Efter sigende skulle kunstnere i fortiden ikke være i stand til at se galoppens forskellige faser, fordi bevægelsen var for hurtig til, at øjet kunne opfatte den. Dette skulle forklare hvorfor kunstnere har forsimplet bevægelsen ved at vise hesten med begge bagben i jorden og forbenene i luften. Allerede på Muybridges egen tid blev teorien om, at fortidens kunstnere forsimplede hestens bevægelse kritiseret og der findes adskillige eksempler på kunstneriske gengivelser af heste, hvor man kan se galoppens forskellige faser.

Gengivelsen af galoppen på kalkmaleriet fra Skibby Kirke (se side 33) er ikke et enestående eksempel, men adskillige afbildninger af heste i galop i forskellige faser findes fra middelalderens begyndelse og frem til Muybridges “opdagelse”.

Nedenstående eksempler påviser, at kunstnere var i stand til at se forskellige faser i galoppen inden Muybridges fotografier. Kunstnere i middelalderen var dermed i stand til at gengive de forskellige faser i galoppen og årsagen til at kunstnere alligevel valgte at gengive heste i førnævnte formsprog vil blive undersøgt i følgende afsnit.

Billeder fra Muybridges "The Horse in Motion". Kilde: Library of Congress Prints and Photographs Division, USA.

EKSPERIMENT OG PRAKTISK ANVENDELSE

På ovenstående eksempler kan man se, at formsproget hvor hesten har begge bagben i jorden imens forbenene er i luften, anvendes bl.a. på ryttere som håndterer våben. Dermed kan man formode, at bevægelsen som hesten udfører, kan være forbundet med krigshandlinger. Dette afsnit vil forsøge at genskabe formsproget og bevægelsen som hesten udfører, og sætte det i forbindelse med funktionaliteten i krigshandlinger. I forsøget på, at genskabe hestens formsprog og bevægelse kan man lade sig inspirere af eksperimentel arkæologi, som har givet arkæologer større indsigt og forståelse for den materielle kultur. Eksperimentel arkæologi bygger dog i særdeleshed på at genskabe teknikker og genstande ud fra materielle fund, men eftersom der i mindre grad anvendes materielle fund for at genskabe ovennævnte formsprog og bevægelse, så kan det diskuteres hvorvidt man kan kalde det for eksperimentel arkæologi. I dette eksperiment er det i særdeleshed billedlige kilder der danner empiri i forsøget på at genskabe middelalderens formsprog. Eftersom eksperimentet udføres på baggrund af billedlige kilder, og ikke materielle fund, er det ikke at betegne som eksperimentel arkæologi, men kan eventuelt betegnes som genskabt ridekunst. Spørgsmålet og diskussionen om det er muligt at genskabe ridekunst ud fra billedlige kilder må blive genstand for fremtidige undersøgelser, og derfor må dette afsnit opfattes som præliminært og grundlag for videre undersøgelser.

I forsøget på at genskabe formsproget, må man undersøge mulighederne for at genskabe formsproget og bevægelsen. Til eksperimentet må man derfor benytte en hest og en forståelse for hvilke redskaber riddere havde til rådighed.

T.v.: Kalkmaleri af de hellige tre konger fra Skibby Kirke. Hesten er et eksempel på galop i middelalderens kunst hvor man ser en fase i hestens bevægelse, idet hestens venstre bagben er løftet fra jorden, imens højre bagben bærer hestens vægt. Første halvdel af 1300-tallet. Foto: Kalkmalerier.dk.

T.v.: Detalje fra et illumineret franskisk manuskript, dateret til det 10. århundrede. Her ses samme galop som på billedet fra Skibby Kirke. Foto: KBR, Koninklijke Bibliotheek/Bibliothèque royale, Belgien. T.h.: Detalje fra François Robichon de la Guérinières bog om ridekunst fra 1733. I dette tilfælde er det hestens højre bagben som træder ind under hesten. Foto: Knöll 1828: Tabel 7, fig 2.

HESTEN

Hesten som er til rådighed for eksperimentet, er også repræsentativ for senmiddelalderens heste. Hesten, med navnet Absalon, har en kort og kompakt krop og ligner på mange måder den type af heste som man ser gengivet i middelalderens kunst. Absalon har desuden samme stangmål som middelalderens krigshest, og derfor er også hans højde repræsentativ for den gennemsnitlige ridderhest (Clark 1995:23). Ligesom middelalderens krigshest er Absalon hingst, men ud fra et genskabelsesperspektiv må hestens køn siges at være ligegyldig, eftersom det ikke er kønnet der afgøre hvorvidt hesten kan udføre bevægelserne.

Forfatteren på den 12-årige spanske hingst Absalon, med stangmålet 165 cm. Foto: Norah Kohle.

Tilridningen og den efterfølgende dressurtræning af hesten er også essentiel for eksperimentet. Absalon blev tilredet af forfatteren på den Fyrstelige Hofrideskole i Bückeberg, ud fra idealer, principper og teknikker som stammer fra renæssancen. Det er diskutabelt om man kan anvende rideteknikker som anvendtes i slutningen af 1500-tallet/begyndelsen af 1600-tallet til at genskabe et formsprog fra middelalderen, men denne diskussion må også være genstand for videre undersøgelse. Det er dog muligt at genfinde samme idealer og praksis fra renæssancen i middelalderens ridekunst, eksempelvis at hesten skulle rides i en form med rundet og rejst hals og med venstre hånd på tøjlerne. Sidstnævnte var for at man kunne anvende højre hånd til at håndtere våben. Hestens alder hænger unægteligt sammen med træningsniveau, og en hest som Absalon der har gennemgået træning og ridning ud fra renæssancens principper i 7 år, kan opfattes som repræsentativ for samme træningsniveau og alder som en gennemsnitlig ridders hest.

UDSTYRET

I forsøget på at opnå et tilfredsstillende resultat af eksperimentet, må man også tage udstyret som har været anvendt i betragtning. I denne del af eksperimentet oplever man en overlapning mellem eksperimentel arkæologi og den genskabte ridekunst, idet man må tage den materielle kultur i betragtning, når man skal undersøge hvilket udstyr ridderne havde til rådighed. I dette eksperiments sammenhæng er det i særdeleshed sadlen og stangbiddet som tages i betragtning.

Sadlen som anvendes til eksperimentet, er en kopi af en sen 1400-tals sadel som er udstillet på Kunsthistorisches Museum i Wien. Sammenlignet med sadlen/kopien som anvendes til eksperimentet, så er der en vis lighed.

Sadel fra Kunsthistorisches Museum i Wien, dateret til 1455. Overfladen er belagt med ben, men kernen er lavet af træ. Foto: Kunsthistorisches Museum Wien, Hofjagd- und Rüstammer.

Sadlen/kopien som anvendes til eksperimentet. På billedet er sadlen under restaurering og man ser at materialet er træ ligesom originalen i Wien. Foto: Joakim Løvgren.

At sadlen fra Kunsthistorisches Museum i Wien er lavet af træ, er ikke enestående og der findes en del eksempler gennem hele middelalderen på, at sadler blev lavet i dette materiale (eks. Henrik 5. af Englands sadel, og sadlen fra det arkæologiske museum på Schloss Gottorf). Eftersom sadler normalt var lavet af træ i middelalderen, kan sadlen/kopien som anvendes til eksperimentet opfattes som repræsentativ for en gennemsnitlig middelaldersadel. Selvom designet af sadler ændrede sig igennem middelalderen, og der i middelalderens fandtes forskellige typer af sadler (Forgeng 2016:58-62) så vurderes det at designet ikke er afgørende for udfaldet af eksperimentet.

Stangbiddet som anvendes til eksperimentet, er ikke en kopi, men kan repræsentere et normalt stangbid fra middelalderen og efterfølgende tider. Det kan betragtes som en fejlkilde til eksperimentet, at stangbiddet ikke er en kopi af et bid fra middelalderen og dette kan være udslagsgivende for resultatet. Stangbiddet er med til at forme hestens krop og dermed også bevægelser, men eftersom det ikke er muligt at fremskaffe en kopi af et bid fra middelalderen, så må fremtidige eksperimenter forbedre denne fejlkilde.

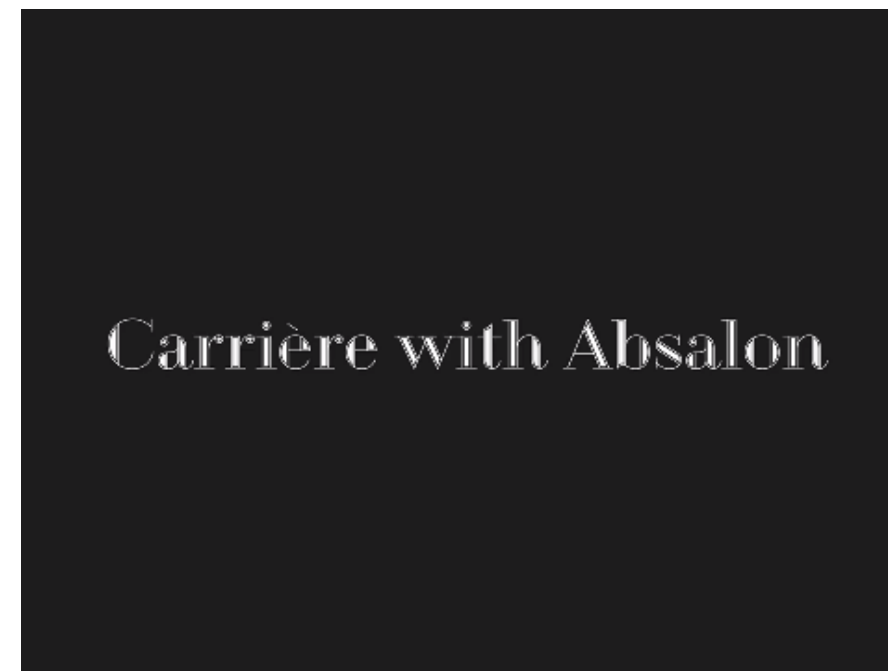

Stangbidet som anvendtes ved forsøget. Foto: Joakim Løvgren.

GENSKABELSEN AF FORMSPROGET

Formålet med eksperimentet er at genskabe det formsprog som anvendes i middelalderens utallige afbildninger af heste i kamp, til en analyse af formsprogets funktionalitet. For at opnå samme formsprog som genfindes i afbildningerne ovenfor, er man nødsaget til at lære hesten at galoppere i forskelligt tempo: langsomt og hurtigt. Det er desuden nødvendigt at hesten kan accelerere fra det langsomme til det hurtige tempo, for det er i accelerationsøjeblikket at vi finder formsproget. I videoen nedenfor ser man Absalon i en langsom galop, og i øjeblikket hvor hesten accelerere fremad sætter hesten af på begge bagben imens forbenene er i luften.

Det er samtidigt med hestens acceleration at rytteren skal forsøge at ramme med lansens, for på den måde at opnå den bedste kraftoverførsel i lansestødet. Teoretisk set vil hesten i accelerationsøjeblikket kaste sin og rytterens vægt fremad fra begge bagben. Vægten og kraften vil rejse op gennem hestens krop, videre gennem rytteren og ud gennem lansens hvor kraften bliver modtaget af målet. Det er interessant at observere, at riddere i middelalderen har forsøgt at optimere kraftoverførslen i nogle af de led hvor man risikere at miste kraften. Disse led er kontakten mellem hestens baghove og jorden, kontakten mellem rytteren og hesten, og mellem rytteren og våbnet (i dette tilfælde lansens). I kontakten mellem jorden og hestens baghove har man optimeret kraften ved at give hesten sko på, hvilket medfører at den står bedre fast. Man har i nogle tilfælde

Carrière with Absalon, video med Absalon og Joakim Løvgren. Klik på billedet for at afspille videoen.

endda givet hesten sko med pigge langs kanten, hvilket giver et godt afsæt på forskelligt underlag (samme pigge som anvendes på fodboldstøvler i dag).

For at optimere kraftoverførslen i kontakten mellem hesten og rytteren anvendte man sadler lavet i træ. Træets lette tyngde gør den passende til at lægge på hestens ryg, og materialet giver optimal støtte til rytteren. Det er især bagsvidslen som er afgørende for at kraften overføres idet den griber rytterens sæde, forhindrer at man glider bagud, og falder af hesten. Historiografisk har man tillagt stighbøjlen stor betydning i kraftoverførslen (White 1962:1-2) men dette eksperiment stiller sig kritisk overfor denne teori. Teorien om stighbøjles betydning hænger i særdeleshed sammen med kavaleri anvendt i asien og før middelalderen, og derfor har den sandsynligvis ikke haft en afgørende effekt på et lansestød givet af en ridder i middelalderen. Sadlen har derimod haft en større betydning, hvor materialet og bagsvidsel har været mere afgørende for kraftoverførslen end stighbøjlen.

På illustrationer fra middelalderen ser man ofte, at ridderen holder lansens i højre hånd, og klemte i armhulen (eks. Sankt Jørgen fra Århus Domkirke). Årsagen til at lansens håndteres således er for at klemme så hårdt fast om lansens som muligt. Hvis ridderen ikke klemte hårdt om lansens, ville den glide ud gennem armhulen bag rytteren og kraften ville i mindre grad blive overført til spidsens. Dette forhindrede man i middelalderen blandt andet ved at sætte en plade foran hånden eller armhulen, som skulle forhindre at

lansen gled ud. I 1300-tallet opfindes en såkaldt *røsthage* eller *røst* (Gamber 1972:69) som sidder på ridderens kyras og denne skal kroge lansen fast til kyrasset, så man optimerer kraftoverførslen yderligere (Fallows 2010:189-90).

I kampsituationer ser man på illustrationer fra middelalderen, at man har sat en spydspids på spidsen af lansen, og tanken var at kraften som startede i hestens bagben skulle forplante sig i spydspidsen til det hårdest mulige stød.

Genskabelsen af middelalderens formsprog har medført en analyse af lansestødets forskellige elementer, hvilket har påvist at der er tale om en optimering af kraftoverførsel ved at anvende førnævnte formsprog. Genskabelsen og den efterfølgende analyse har dermed eksemplificeret at det ikke er tilfældigt at kunstnere anvendte dette formsprog, men at det hører sammen med ridderens evne til at udøve vold.

På kirkevinduet fra Døllefeldt Kirke, fra midten af 1300-tallet, ses en ridder med en røsthage på sit kyras. Røsthagen er markeret med en rød ring. Foto: Lennart Larsen, Nationalmuseet, Danmark.

I forsøget på at genskabe middelalderens formsprog anvendtes forfatterens egen røsthage. Foto: Joakim Løvgren.

KONKLUSION

Ridderens rolle i middelalderens samfund var bl.a. at beskytte landet og sine undersåtter. Den beskyttende rolle overfor både landet og undersåtter genfindes i en riddered fra Kristoffer af Bayerns kroning i Uppsala i 1441 (Registrum 1890:394), fra brevudvekslinger mellem riddere (Paludan-Müller 1971:260) og fra senmiddelalderens utallige fejder som vidner om ridderens villighed til at beskytte sine bønder (Büchert & Poulsen 2007:185). Middelalderens Skandinavien var karakteriseret ved en manglende centraliseret statsmagt med voldsmonopol, som kunne varetage borgernes beskyttelse og derfor var ridderens rolle som beskytter afgørende for middelalderens samfund.

For at være i stand til at indtage rollen som beskytter, var det en fordel at ridderen var dygtig til at udøve vold og hesten kan betragtes som et instrument for ridderens voldsudøvelse. Rollen som beskytter og voldsudøvelse hang sammen, og et formsprog som anvendtes i middelalderens ikonografi, var med til at underbygge denne sammenhæng. Middelalderens kunstnere var bekendte med, at krigshestene skulle gengives i et specifikt formsprog for at kommunikere ridderens evne til at udøve vold, og dermed også ridderens ret til sin privilegerede position. Formsproget understøttede ridderens rolle som beskytter og voldsudøver, men eftersom formsproget som oftest gengives i hellig symbolik i Skandinavien, kan man diskutere hvorvidt der er en sammenhæng mellem ridderens beskyttende rolle og formsproget. Sammenligner man hestes formsprog fra illuminerede manuskripter fra Europa, med formsproget som findes i Skandinavisk hellig symbolik så er formsproget ikke enestående, og samme formsprog genfindes i utallige manuskripter blandt adskillige afbildninger af riddere i kamp til hest. Med denne sammenligning kan det dermed påstås at formsproget ikke er unikt for Skandinavien, men tilhører en vestlig kunstnerisk tradition. Denne kunstneriske

tradition havde til formål at vise ridderens evne til at leverer et kraftfuldt lansestød og eksemplificerer hans evne til at udøve vold og beskytte samfundet. Hesten blev dermed ridderens medie med hvilket han kommunikerede sin voldsudøvende og beskyttende rolle i middelalderens samfund.

REFERENCER

- Büchert, J.N. & Poulsen, B. (2007). *Feud in Medieval and Early Modern Europe*. Aarhus: Aarhus University Press.
- Clark, J. (1995). *The Medieval Horse and its Equipment: c. 1150-c. 1450*. Suffolk: The Boydell Press.
- Christensen, W. (1914). *Missiver fra Kongerne Christiern I.s og Hans's Tid*. København: Selskabet for Udgivelse af Kilder til dansk Historie.
- Christensen, W. (1912). Om nogle af det 15. Århundredes Betegnelser for Adelsstanden. *Historisk Tidsskrift*, 8(4).
- Fabricius, K. (1900). Bondeoprør 1441. *Historisk Tidsskrift*, 7(2).
- Fallows, N. (2010). *Jousting in Medieval and Renaissance Iberia*. Suffolk: The Boydell Press.
- Forgeng, J.L. (2016). *The Book of Horsemanship by Duarte I of Portugal*. Suffolk: The Boydell Press.
- Gamber, O. (1972). *Glossarium armorum arma defensiva*. Deutsche Ausgabe: Schutz Waffen. Graz.
- Horn, F.R.W & Lauring, P. (1994) *Saxo Grammaticus Danmarks Krønike*. København: Sesam. <https://heimskringla.no/wiki/Niels> [2020-09-17]
- Jansson, S.B. (1993). *Erikskrönikan*. Stockholm: Tidens Förlag.
- Jensen, C.A. (1951). *Danske Adelige Gravsten*. I-III, udg. København: Selskabet til Udgivelse af danske Mindesmærker.
- Jónson, F. (1926). *Kongespejlet. Konungs skuggsjá*. København: Det Kongelige Nordiske Oldskriftselskab.
- Kalkar, O. (2000). *Ordbog til det ældre danske Sprog (1300-1700)*. I-V. Norge: Historisk institut/ Statsarkivet i Bergen.
- Knöll, D. J. (1828). *Ridkonsten af Herr de la Gueriniere. Öfversatt af En f.d. Kavalleri-Officer*. Christianstad: F.F. Cedergréens Boktryckeri.
- Kunsthistorisches Museum Wien (2020). *Prunksattel*. <https://www.khm.at/en/objectdb/detail/373060/> [2020-10-22]
- Muy Blog (2020). *Lankester. The Problem of the Galloping Horse*. <https://ejmuybridge.wordpress.com/2010/07/20/lankester-the-problem-of-the-galloping-horse/> [2020-10-22]
- Nelson, H. (2015). *Antoine de Pluvinel. The Maneige Royal or L'Instruction de Roy, En L'Exercice de Monter à Cheval*. U.S.: Xenophon Press.
- Lund Nielsen, L. (1996). Kongelig Hesteavl i Danmark før og efter enevælden. *Fortid og Nutid*, 1.
- Paludan-Müller, C. (1971) *Grevens Fejde I*. Viborg: Specialtrykkeriet.
- Registrum ecclesiæ Aboensis eller Åbo domkyrkas svartbok, med tillägg ur Skoklosters codex Aboensis*. (1890). Finlands statsarkiv.

Royal Library of Belgium (2020). *KBR Ms. 10066-77 Miscellany*. https://opac.kbr.be/Library/doc/SYRACUSE/17347006/miscellany-ms-10066-77?_lg=fr-BE [2020-10-22]

Tipsmark, K. S. (2018). Herremænd til hest. Equin adelskultur i dagbøgerne efter rigsråd Eske Brock. *Kulturstudier*, 2.

Tobey, E. M. & Deigan, F.B. (2014). *Federico Grisone. The Rules of Riding. An Edited Translation of the First Renaissance Treatise on Classical Horsemanship*. Arizona: ACMRS.

BILLEDMATERIALE

Illustration på side 25 er fra video på side 37: Carrière with Absalon, video med Absalon og Joakim Løvgren.

Erika Andersson Cederholm & Carina Sjöholm

De gränslösa svinen

Karin: Nu är det ju så mycket gris i skogen, vildsvin då, att nu är det nästan tal om att skjuta så mycket det går. För det har ju blivit, inte en plåga för oss som är skogsägare, det är ju nästan markberedning, men för dom som har lantbruk så har det blivit en plåga. Och i och med att det blivit så många vildsvin nu.

Stefan: Men det är fortfarande en resurs. Det är så lätt att media och alla skriver och... då blir det bara ett skadedjur. Som alla bara vill ha väck. Och då får djuret helt plötsligt inget värde. Men det är ju världens resurs om du hanterar det och kan förvalta det.

Nu är det ju så mycket gris i skogen, säger Karin. För henne och Stefan, som driver ett skogsbruk, är det inte så farligt, men Karin sympatiserar med lantbrukarna. Karin och Stefan är ett par som vi intervjuat i en pågående studie om verksamheter kring jaktturism. Förutom att driva ett skogsbruk har paret också en jaktturismverksamhet, med besökare från både Sverige och utomlands. Intervjun visar på hur det ökade antalet vildsvin både betraktas som en plåga och en resurs, beroende på vem som uttalar sig. För Karin och Stefan är vildsvinet framförallt en resurs, både för dess jaktvärde och som kött. Viltköttet serveras ofta på deras egna arrangemang.

Karin och Stefans resonemang kring vildsvinet som plåga eller resurs är en illustration av det definitions- och gränsarbete som pågår kring vildsvinet – i Sverige men också i många andra länder, både inom och utanför Europa. Hur ska vildsvinet betraktas? När och för vem blir vildsvinet en plåga, eller en resurs? När blir de för många? Var går gränsen? Och måste vi upprätta fysiska gränser, så att de inte förflyttar sig dit vi inte vill att de ska förflytta sig?

Vi kommer i den här artikeln att fokusera på gränsarbetet kring vildsvinet. Med gränsarbete menar vi den ständigt pågående sociala förhandlingen kring hur företeelser, ting och

varelser ska förstås och kategoriseras, dvs. hur vi upprättar framförallt symboliska gränser mellan olika kulturella och sociala kategorier. Ibland kan detta gränsarbete ta sig fysiska och rumsliga uttryck, som när vi avgränsar det vilda från det tama i geografiska platser, kanske rent av med stängsel. Det kan likväl ta sig mer symboliska uttryck, genom ordval och kulturella kategorier, som när gulliga skära grisar särskiljs från vilda, håriga svin. Syftet med att illustrera ett sådant pågående gränsarbete är att belysa den komplexitet som inryms i frågor som till synes verkar ha en företrädesvis praktisk och ekonomisk karaktär, som byggandet av stängsel eller bestämmelser kring jaktkvoter. Ju livligare gränsarbete i social och kulturell bemärkelse, desto mer komplex eller ambivalent är ofta en fråga eller ett fenomen. Det är just därför det pockar på definitions- och kategoriseringsarbete. I den här artikeln kommer vi att göra nedslag i några teman som visar på gränsarbetet kring vildsvin, och därigenom belysa inte bara vildsvinsjakten, utan även jaktens sociala och kulturella arena i vidare bemärkelse.

Gränsarbetet som vi vill belysa rör sig på många olika nivåer och sammanhang, alltifrån samtal och debatter mellan jägare, lantbrukare och andra som kommer i direkt kontakt med vildsvin, till regeringsbeslut och handlingsplaner för myndigheter. Vi kommer att illustrera med exempel från vår studie om jakt och jaktturism, men också från olika mediala debatter och offentliga dokument.

Syftet med forskningsprojektet, finansierat av Naturvårdsverket¹, är att öka förståelsen för de specifika egenskaperna och villkoren för entreprenörskap i jaktturism i Sverige och att identifiera faktorer i jaktturism som kan upprätthålla eller förhindra en hållbar utveckling. Artikeln baseras på ett material som samlats in under hösten 2019 och 2020 med hjälp av en kombination av olika kvalitativa metoder, som samtalsintervjuer, observationer och dokumentanalys. Flera av de etnografiska intervjuerna har vi genomfört hemma hos företagare, då deras arbetsplats i många fall också är deras hem. I andra har vi deltagit i hela eller delar av olika slags evenemang. Alla namn på intervjupersoner som förekommer i den här artikeln är fingerade av anonymitetsskäl.

SVINET SOM INVADERAR

Hösten 2019 färdigställdes ett 70 km långt viltstängsel mellan Danmark och Tyskland. Tanken bakom denna insats var att hålla vildsvinet borta från danska marker. Framförallt handlade det om att hindra spridningen av den afrikanska svinpesten som sedan 2014 spridit sig allt mer i Europa (se Jordbruksverket 2019). Den afrikanska svinpesten är en virussjukdom med mycket hög dödlighet för både vilda och tama grisar och den är mycket motståndskraftig, men ofarlig för människor. Stängslet var tänkt att avvärja hotet mot den danska grisuppfödningen, då pesten sprids från vildsvin till grisbesättningar. Stängslet blev dock föremål för debatt och ogillades inte minst från tyskt håll då stängslet aktualiserar ägandeförhållanden men också synen på Danmark i relation till övriga Europa. Den dansk-tyska gränsen öppnades i samband med Schengen-avtalet 2001, men i samband med de stora flyktingströmmarna 2016 började man i Danmark med

gränskontroller och stängde därmed gränsen igen. Stängslet aktualiserade uppenbart en mängd känslor och minnen. Stängslet anmäldes dessutom av Världsnaturfonden WWF till EU då organisationen menar att det påverkar viltet på ett oönskat sätt. I februari 2020 rev en grupp aktivister ner en del av stängslet under parollen ”Fria gränser för alla levande varelser” (*Jakt & Jägare* 27/2 2020).

Exemplet illustrerar hur stängsel och andra fysiska gränsmarkeringar väcker känslor som bottnar i många olika kontroverser. I det här fallet är det inte bara stängslet som väcker känslor utan även vildsvinen. Vildsvinsstammen har brett ut sig och är det något som många verkar överens om så är det att de har blivit väldigt många på kort tid (Naturvårdsverket 2020). I ATL, lantbrukets affärstidning, finns otaliga reportage om hur vildsvinen, förutom att riskera sprida den farliga svinpesten, förstör jordbruksmark med sitt böckande och tar sig genom vallar vilket orsakar översvämningar på åkermarken. Enligt en rapport från Livsmedelsverket orsakar vildsvinen skador på jordbruket som uppskattas till 660 miljoner kr årligen, och trafikskador på 130 miljoner kr per år (Livsmedelsverket 2019). Rapporten genomfördes på uppdrag av regeringen för att myndigheten skulle föreslå åtgärder för hur jakttrycket ska öka och hur vildsvinskött lättare ska kunna nå konsumenter. Efter rapportens publikation lanserade regeringen i början av 2020 ett ”kraftfullt vildsvinspaket”, med förslag till åtgärder för att få bukt med skador som vildsvinen åsamkar men också hur den kan ses som en resurs i livsmedelskedjan (Livsmedelsstrategin 2020). I ett pressmeddelande från Regeringskansliet betonas vildsvinet som resurs: ”Jag vill underlätta för jägare och företag att få ut köttet på marknaden. Vi pratar ofta om problemen våra 300 000 vildsvin medför, men glömmer bort vilken tillgång köttet är, säger landsbygdsminister Jennie Nilsson” (Regeringskansliet 13/4 2020).

När vildsvinsproblematiken lyfts till regeringsnivå är grisarna inte längre bara en landsbygdsfråga. Även på ett mer konkret plan sätter grisarna sina spår i den urbana tillvaron. Svenska och andra europeiska dagstidningar rapporterar om vildsvin som tar sig in i trädgårdar och bökar upp golfbanor. ”Så kämpar Berlinborna mot vildsvinsplågan” (Dagens Nyheter 7/3 2020) var en av många rubriker om hur vildsvin har börjat synas även i storstäderna. Dessa rubriker är bara toppen av ett isberg. Det finns en uppsjö av artiklar om hur vildsvinen är aggressiva och skrämmar folk, förstör marker och odlingar, samt att de sprider sjukdomar. Det framgår ofta att de är något man inte vill ha.

Det är samtidigt något som fascinerar med vildsvinen. Pandemisommaren 2020 såg vi rubriker som ”Vildsvin orsakade tumult på tysk badstrand” (Dagens Nyheter 13/8 2020) och ”Nakenbadare tog upp jakten på tjuvaktigt svin” (Dagens Nyheter 8/8 2020). Här kan vi läsa om det tyska vildsvinet Elsa och hennes kultingar som lyckades sno åt sig en datorväska av en man på ett nakenbad, och fotografiet när mannen jagar Elsa och hennes småtingar får snabbt global spridning. Ett annat exempel med ett otal visningar är ett filmklipp från en japansk stad där ett vildsvin tycks löpa amok utanför ett köpcentrum och springer omkull en kostymklädd herre. Överhuvudtaget tycks filmklipp på vildsvin som springer runt i städerna ha blivit en egen YouTube-genre. Som en följd av Covid-

19-pandemin ses till exempel de numera tomma turiststråken i södra Spanien nattetid befolkas av spatserande vildsvin. Vetskapen om att turiststråken under våren 2020 var tomma även dagtid förstärker upplevelsen av att gränsen mellan det vilda och det tämjda, mellan natur och kultur, överskrids på ett sätt som både roar och oroar.

De vilda svinen anses vara gränslösa på en mängd olika sätt och debatten om deras vara eller icke-vara aktualiserar och tydliggör en mängd aktuella diskussioner. Det finns många geografiska och rumsliga gränser som vildsvinen överskrider genom att befinna sig på fel plats, vid fel tidpunkt. De aktualiserar också sociala, politiska och kulturella gränser och uppmuntrar till omförhandlingar kring dess betydelse likaväl som jakten och köttet. Vildsvinets gränslöshet och ambivalenta karaktär uppmuntrar således till ett aktivt grännsarbete. De är, för att använda Mary Douglas begrepp, en anomali (1966). Den vilda grisen tycks både synliggöra och ifrågasätta de gränser vi drar mellan kulturella kategorier.

Fotografi från *Svenskt Jakt* nr 5 2020. Foto: Kjell Granberg.

DET SVÅRFÅNGADE VILLEBRÅDET

Bilden av vildsvinet är dock inte odelat negativ. I myndighetsrapporter såväl som i de svenska jägarförbundens centrala tidskrifter *Svensk Jakt* och *Jakt & Jägare* omtalas vildsvinet som både en resurs och ett skadedjur, precis som i det inledande citatet. Jakt ses som ett effektivt sätt att reglera vildsvinsstammarna. Med vildsvin är det dock en lite annan situation än med andra klövdjur som till exempel hjort, rådjur och älg. Vildsvin skiljer ut sig från annat vilt på flera sätt, inte bara genom att vildsvinsstammarna växer

mycket snabbt. Jakttiden är betydligt längre och i jämförelse med en del annat vilt så är de svårjagade eftersom de framför allt måste jagas nattetid, är störningskänsliga och har väldigt gott luktsinne.

Det finns emellertid inte enbart praktiska aspekter kring jakten på vildsvin som skiljer ut det från annat vilt. I jägares berättelser om vildsvinet tycks de personifiera ambivalens. Det kan exemplifieras med en bild ur *Svensk Jakt* som är tagen uppifrån, troligtvis med en drönarkamera, på en grupp vildsvin som ligger tätt ihop och sover i vassen (2020:20, bilden är återgiven på föregående sida). Är de gulliga där de ligger i en mörk hög eller är det en hög rättungar vi ser? Är det skadedjursassociationerna vi får, eller väcker de vår sympati? Dessutom, att jaga vildsvin anses både svårt och farligt. Vildsvinen är ju aktiva på natten, vad som många av oss betraktar som på fel tidpunkt. I ett samtal med en grupp danska jägare som under några dagar deltagit i ett jaktarrangemang i Skåne frågar vi dem vad som egentligen är tjusningen med jakten – och då syftar vi på jakt överhuvudtaget. En av jägarna berättar då, med stor inlevelse och en viss dramatik hur han en gång suttit på vak hela natten. Det var alldeles tyst, inte ett ljud i skogen, och beckmörkt. Helt plötsligt hör han ett grymtande strax bredvid sig, och gestikulerar mot bröstet hur hjärtat hoppade och adrenalinets flödade. Det var en av de mest skräckfyllda men samtidigt bästa jaktupplevelser han varit med om. Vildsvinen är kända för att vara smarta, berättar våra danska jägare vilket gör dem till en än större utmaning att jaga. Ett argt vildsvin siktar strategiskt mellan benen om de är i det läget att de behöver gå till anfall.

Det är således både spännande och farligt att jaga vildsvin, men flera jägare vi pratat med menar att vildsvinet ändå har en ganska låg status i viltsammanhang – eller snarare ambivalent. De har inte samma otvetydigt karismatiska status som de klassiska trofédjuren som en stor kronhjortsbock eller älgdjur. De danska jägarna vi träffade i samband med att de avslutade sin jakt hade skjutit ett vildsvin under sina jakt dagar, men verkade mest stolta över den stora råbocken som en av de yngre jägarna skjutit. Det var den unge mannens första bock någonsin och han var mycket stolt. Vildsvinet som de skjutit går dessutom inte att göra mer än korv av, menade en av de äldre jägarna. Det är en ganska stor galt och det köttet är inte så bra, var hans bestämda övertygelse.

Det råder inte bara delade meningar om huruvida vildsvinsköttet är gott eller ej, men också hur man på bästa sätt jagar vildsvin, och hur man bäst får dem bort från åkermarken. En debatterad fråga bland jägare handlar om utfodringen av vilt, huruvida det är bra eller dåligt. Thomas, som är utbildad viltmästare och driver ett större jakt företag med både slakteri och restaurang menar:

Man tycker idag är det för många vilda djur på grund av utfodringen, man gör det på fel sätt. Det handlar om samordning. /---/ Då är det så här att, ja bonden då som har problem med vildsvin, ja då fodrar han mitt ut i sin åkermark. Då drar han ju dit vildsvin. Vi andra vi tänker så här, vi fodrar dem uppe i skogen så får vi lugn och ro där. Så skjuter vi dem när de sticker fram näsan på en. Då är de i skogen mer, där vi fodrar dem.

Viltparad. Foto: Erika Andersson Cederholm.

När vi observerade ett arrangemang i samband med en kurs i vildsvinsjakt fick vi lära oss hur man riggar en så kallad åtel, en utfodringsplats för vilt. Vi fick också lära oss varför det var viktigt att skjuta svinen då de kommer fram för att äta, eftersom man då lättare kan urskilja de djur som man bör skjuta. Att till exempel skjuta ledarsuggan kan vara förödande, eftersom vi då får vilsna svin och halvgamla kultingar som är utan ledare och kommer att irra runt. Risken att de drivs ut på åkrarna är stor, fick vi höra av de erfarna jägarna på kursen. Vi förstod också att det inte är alla jägare som anser att man alls ska utfodra vildsvinen.

Det tycks finnas starkt konkurrerande expertis kring vildsvinen, och hur de bäst förvaltas. Åsikterna är ofta starka inom jaktvärlden, vilket är synligt i forum på sociala medier och i debattartiklar i jägarförbundens magasin. Vissa frågor tycks snabbt få en polariserande effekt, och vildsvinsfrågan tycks vara en sådan. Medan svinen springer över både nations- och markgränser och svårligen låter sig fångas skapas nya gränser mellan jägare och markägare, och mellan olika grupper av jägare.

DET MORALISKA GRÄNSARBETET

Vildsvinsjakten – såväl som jakten överlag – aktualiserar en mängd moraliska frågor. Erik Cohen (2014), en av de turismforskare som studerat fritidsjakten och i synnerhet lyft fram de etiska aspekterna, har diskuterat hur jägare alltid måste förhålla sig till det moraliska dilemma som det innebär att döda djur för nöjes skull. Detta grundläggande dilemma har skapat en mängd olika ritualer och uppförandekoder kring jakten, bland annat att hedra djuren i viltparader (där man lägger upp jaktens fällda djur på rad, med granris och ibland tända braser), och normer kring att ge djuren en rättvis chans, och jaga på så lika villkor som möjligt. Det är normer som är tydliga bland de jägare vi intervjuat,

som ofta värjer sig mot jakt som är för ”enkel” och inte ger djuret en rättvis chans att undkomma. Det kan vara en av anledningarna till att en del jägare värjer sig mot att utfodra viltet, då man på så vis ”lurar dem i fällan”. Samtidigt, som vi nämnde ovan, talar en annan etisk princip för möjligheten att se ut de individer som är bäst lämpade.

Många svenska jägare värjer sig dessutom mot begreppet ”för nöjes skull” (von Essen och Tickle 2019). Jakten betraktas av samtliga informanter som en form av viltvård. Även om enskilda jägare jagar för rekreation och tradition, för nöjet i jakten och gemenskapen, så är det även utifrån ett statligt viltvårdsperspektiv ett viktigt viltförvaltande uppdrag som jägarkåren utför. Det framhålls ofta att det håller stammarna i balans, vilket till exempel minskar viltolyckor och andra skador. Det är ofta fritidsjägare som kallas in för att spåra vilt vid skydds jakt. På så sätt skulle man kunna se det som att vi har en speciell form av fritidssysselsättning som egentligen är, för att tala klarspråk, en gratistjänst åt staten (jfr von Essen & Tickle 2019). Den svenska jaktkulturen präglas dessutom av en lång tradition av folklig jakt, den så kallade allmogejakten, som jägarna vi intervjuat gärna lyfter fram med stolthet. Det är av tradition en icke-elitistisk jakt, med sin grund i en förvaltningstanke, men där man också framhåller den sociala gemenskapen i de lokala jaktlagen (Danell et al 2017; Gunnarsdotter 2005; von Essen 2005).

Den svenska fritidsjakten utgör således en komplex social, kulturell och moralisk arena, och som fritidssyssla är den speciell på flera sätt. Här pågår ett ständigt gränsarbete mellan vad som anses vara rätt och fel, och högt och lågt. Vildsvinet är ett typ av vilt som aktualiserar detta, kanske tydligare än något annat av det svenska viltet. Andra studier om jakt har t.ex. belyst hur det skapats olika jaktstilar och praktikgemenskaper specifikt kring vildsvinsjakten (von Essen 2019). I samtal med jaktföretagare, som alla själva är aktiva jägare, förekommer många moraliska gränsdragningar och även så kallade ”accounts” eller ”redovisningar”, dvs. moraliska förklaringar till varför man gör som man gör, eller varför man fattar de beslut man fattar (Scott & Lyman 1968). Mycket i deras berättelser handlar om att vara både en god jägare och en god företagare, och att bedriva en jaktverksamhet som främjar den ekologiska och sociala hållbarheten. I dessa berättelser dras ofta gränser mot den oetiska jakten. Flera jägare talar om den jaktkultur och det etiska tänkande vi har i Sverige och jämför med andra delar av världen. En av dem som har internationell erfarenhet är Ivar som bland annat exemplifierar med Nya Zeeland: ”Där har de ju en massa vildsvin och så också, där liksom släpper de såna attackhundar som biter sig fast i dem och sen sticker dem med kniv. Binder fast dem på motorcyklarna som... alltså såna, horribla grejer, man kan inte förstå.”

Förutom djuretiken kring själva jakten är tillvaratagandet av köttet en viktig moralisk princip för de jaktföretagare vi pratat med. Att *inte* ta hand om viltet behandlas med förakt. Vildsvinen, som allt mer har kommit att betraktas som skadedjur, föranleder därför en del livligt gränsarbete då det upplevs att denna starka moraliska princip allt som ofta frångås. Sven är en jaktföretagare som erbjuder bland annat kurser i vildsvins jakt och talar sig varm över vikten att ta tillvara köttet. Att ta hand om köttet ligger i linje med att

vara en ansvarstagande jägare, enligt Sven. Det tycks viktigt för samtliga jaktföretagare vi pratat med, även om de accepterar att många jägare idag, som är deras kunder, inte har något eget intresse att varken ta hand om köttet eller äta det. För Sven däremot är det en identitetsfråga, en ”riktig” jägare vet även hur man tar hand om köttet, man kan ta ansvar för hela kedjan från skog till bord. Han menar att många nya jägare, som inte vuxit upp med jakten och eller ens i närheten av jakt, aldrig har lärt sig hur man styckar och tar hand om köttet. I Svens sätt att resonera finns det inte bara en stark moralisk skyldighet att ta hand om köttet, utan även att lära andra att göra det. Idag finns det alldeles för många människor som vill jaga utan intresse att vilja ta hand om köttet, menar han.

Det skygga vildsvinet. Foto: Erika Andersson Cederholm.

Jägarkåren har förändrats och jägarförbunden har under senaste decenniet arbetat aktivt för att vidga kåren därför att man menar att det behövs många krafter för att förvalta viltet, men också för att det är ett sätt att lära människor att hantera djur och natur. Man försöker aktivt stimulera nya grupper. Bland dem betraktas kvinnor, som traditionellt sett haft en mindre framträdande roll i jakten, och ungdomar som inte är uppvuxna i jägarfamiljer. Och de som tar jägarexamen blir fler, inte minst i den urbana medelklassen. Flera av de jaktföretagare vi pratat med talar i pedagogiska termer kring vikten att lära ut god jaktetik till de nya jägarna. Här är Sven en av dem som har insett att det finns en marknad och därför erbjuder vildsvinskurser för att lära nyblivna jägare hur man hanterar vildsvin, både under jakten och hur man tar tillvara hela den döda grisens.

JAKTEN SOM NÖJE, PLIKT ELLER FÖRSÖRJNING?

Det finns många gränsdragningar mot den oseriösa jägaren eller markägaren i en ständigt pågående social och kulturell förhandling kring jaktens normer och vad som anses vara rätt och fel. Denna negativa identifikation, dvs. att man betonar vilken typ av jägare

eller jaktföretagare man *inte* är eller vad man *inte* står för, finns på flera plan. En annan dimension inom jakten som genererar gränsarbete är det oklara gränssnittet mellan jakten som förvaltning och viltet som allmän resurs å ena sidan, och jakten som en marknad å andra sidan. Den kommersiella jakten tar sig olika uttryck, allt ifrån att en markägare säljer en plats i det lokala jaktlaget, till en tydligt marknadsförd och paketerad jaktturism, där jaktarrangemang erbjuds med jaktguide och full service med mat och logi. Att ”köpa” jakt hemma i Sverige är inte det vanliga bland svenska jägare även om jaktaktiviteten som sådan kostar pengar. ”Köpjakt” eller ”säljakt” är specifika uttryck som används som benämning på en ”annan” form av jakt än den som anses vara den sedvanliga. Det finns en stark tradition i Sverige av så kallad ”utbytesjakt” eller ”vänskapsjakt” som innebär att jägare utbyter plats i jaktlag om man till exempel som skåning vill jaga älg, eller som värmlänning vill jaga vildsvin eller fasaner i Skåne. Det är en regelrätt utbytesekonomi som tycks ha en lång tradition i den svenska allmogejakten. ”Det är helt enkelt så jakten fungerar” som en av våra intervjupersoner uttryckte det. Den kommersiella jakten existerar sida vid sida med denna tradition, och jaktföretagare vi intervjuat ägnar sig själva flitigt åt utbytesjakt, när de jagar privat. Icke desto mindre uppstår det krockar mellan de olika typerna av ekonomiska system, vilket föranleder ett aktivt gränsarbete – ett definitions- och kategoriseringsarbete i en moralisk ekonomi. Det tar sig bland annat uttryck i ett avståndstagande mot den ”oseriösa” företagaren. Denna oseriösa figur tycks vara en jaktföretagare som bland annat skjuter av för många eller fel djur, som mest agerar för vinnings skull och tänker kortsiktigt.

I detta normskapande arbete finns också ett avståndstagande mot den markägare, jägare eller jaktföretagare som enbart tänker på sitt, och inte ser värdet att samarbeta. Viltet springer fritt över markgränserna, och kan både ställa till skada och generera vinst, beroende på vilket perspektiv man tar. Ett återkommande ämne när vildsvinen förs på tal i våra samtal med jaktföretagare är samarbeten, eller snarare bristen på samarbeten, eller samordning. Stefan, som är både skogsägare och jaktföretagare, återkommer ofta till vikten av samarbete, och hur han önskar att han som jaktföretagare skulle kunna samarbeta mer med markägare.

Då har vi det här att någon bonde har problem med vildsvin. Men varför i helsike ringer han då inte någon som kan jaga och samarbetar med den? Du kan få jaga på min mark under en viss tid. Ok då säger vi, eller vem det då är, vi drar dit några norrmän och danskar och lite så, så får du en viss summa pengar för detta, för de här gångerna, t ex. Ja, dels har han ju jakträtten kvar, men han säljer ju ett antal gånger. Och då får han in ett kapital som är kanske lite för skadorna, lite för merarbetet, och han får kanske bukt med problemet.

Stefan framställer det som enkelt – det borde vara en win-win situation. Här inflikar dock hans fru Karin och vi anar att det är en känslig sak att sälja jakträtten till en kommersiell verksamhet som tjänar pengar på viltet. Det är inget man gör sådär enkelt.

I vår studie om jaktturismföretagande har vi tydligt märkt att kommersialisering av jakt kan vara en kontroversiell sak. Spänningen mellan jakten som marknad och jakten som

Foto: Erika Andersson Cederholm.

en förvaltningsplikt respektive fritidssyssla för en intresserad allmänhet blir påtaglig. Flera studier från jaktturism i de nordiska länderna har visat att många lokala jägare kan vara skeptiska mot jaktturismen (Dahl & Sjöberg 2010; Nygård & Uthardt 2011; Oian & Skogen 2016). Det finns en oro över jaktkvoter, över att den egna jaktetikerna ska urholkas, men också en generell skepsis mot en kommersialisering av jakten. Som en av våra intervjupersoner – som själv bedriver en kommersiell verksamhet – uttrycker det:

Alltså. Visst, allting kostar. Det ska vara normala priser för vanliga plånböcker, så att vanligt folk kan ha möjlighet att komma ut. Det är inte meningen att det ska kosta en hel månads lön för att du ska komma ut en helg och jaga. Då kommer vi tillbaka där igen, att det är ett gammalt kulturarv som jag tycker att många som har intresset, folk ska få möjlighet att utöva det. Men det får de ju inte. Som där nere (namn på en större egendom som har jaktarrangemang) man betalar tjugofem-trettio tusen för två dagarna jakt, alltså det är ju... Det är ju, helt sjukt.

Det finns alltså ett avståndstagande mot ”fel” typ av kommersialisering och här kan vi utläsa en stark demokratisk och folklig syn på jakt. När vi samtalar vidare förstår vi att det inte bara handlar om hur mycket jakten får kosta i pengar, utan snarare om olika inställningar till jakt, bland olika slags jägare och olika jaktföretagare. Vad som betraktas som fel kommersialisering kan variera bland de företagare vi pratat med, vilket kan bero på att de bedriver ganska olika typer av verksamhet, små mikroföretag såväl som stora verksamheter, och vänder sig till olika kundsegment. Vad som tycks vara gemensamt är emellertid att ”fel” kommersialisering tycks vara ett företagande där vinstintressen går före ett ekologiskt hållbarhetstänk, djuretik och god affäretik.

Den spänning som finns latent mellan jakten som fritidsnöje och plikt, och mellan viltförvaltning och upplevelsemarknad, manifesteras genom vildsvinens intåg. De gränsöverskridande vildsvinen aktualiserar olika slags gränsarbeten, inte bara i rumslig och geografisk bemärkelse utan även moraliskt, socialt och ekonomiskt. Gränsarbetet synliggör föreställningar, normer och traditioner kring inte bara vildsvinsjakten utan jakten generellt.

Vildsvinet som både resurs och plåga är tydligt. Här ställs ibland markägare och lantbrukare mot jägare, och i många diskussioner lyfts behovet av samverkan fram. Här kan det framstå som en enkel lösning både att samarbeta kring att få bort grisarna från åkermarken och vägarna och att sedan äta upp problemet. Det är dock inte okomplicerat.

För jägarna är vildsvinet så tydligt en resurs, men det råder också delade meningar om vilken typ av resurs det bör vara. Jaktvärdet utgör en form av upplevelsevärde, som fritidssyssla. Jakten är spännande, utmanande och ibland riskfylld. För många jägare är en del av jakten också ett ansvarstagande, ett förvaltningsuppdrag, och en form av social gemenskap. För många är jakten därmed oskiljaktig från ett förvaltande av en resurs, där tillvaratagandet och konsumerandet av köttet är en del av både den ”goda” och den ”rätta” upplevelsen. Men inte alla fritidsjägare tänker in köttet i jaktupplevelsen, och här kan vi skönja ett distinktions- och gränsarbete, mellan olika intressen och grupper bland jägare. Vildsvinets värde – i alla bemärkelser – är således under livlig förhandling.

För dem som bedriver en kommersiell jaktverksamhet öppnar sig ytterligare gränssnitt att förhålla sig till. Det finns ett livligt definitionsarbete kring vem som är ”seriös” företagare, som förvisso driver en kommersiell verksamhet men som inte är för girig, som inte låter vinst gå före ett ansvar för djuren, före förvaltningen av stammarna, och före goda relationer med markägare och konkurrenter. Att vara jaktföretagare framställs på så vis som ett delikat balansarbete.

REFERENSER

- Cohen, E. (2014). Recreational Hunting. Ethics, Experiences and Commoditization. *Tourism Recreation Research*, 39(1).
- Dagens Nyheter* (2020). Så kämpar Berlinborna mot vildsvinsplågan, 7 mars.
- Dagens Nyheter* (2020). Nakenbadare tog upp jakten på tjuvaktigt svin, 8 augusti.
- Dagens Nyheter* (2020). Vildsvin orsakade tumult på tysk badstrand, 13 augusti.
- Dahl, F. & Sjöberg, G. (2010). Social Sustainability of Hunting Tourism in Sweden. I Matilainen, A. & Keskinarkaus, S. (red.) *The Social Sustainability of Hunting Tourism in Northern Europe*. Helsinki: Ruralia Institute, University of Helsinki.
- Danell, K., Bergström, R., Mattsson, L. & Sörlin, S. (red.) (2017). *Jaktens historia i Sverige. Vilt, människor, samhälle, kultur*. Stockholm: Liber.
- Douglas, M. (1966). *Purity and danger. An analysis of concepts of pollution and taboo*. London: Routledge & K Paul.

von Essen, E. (2019). How Wild Boar Hunting is Becoming a Battleground. *Leisure Sciences*. DOI: 10.1080/01490400.2018.1550456

von Essen, E. & Tickle, L. (2019). Leisure or Labour. An Identity Crisis for Modern Hunting? *Sociologia Ruralis*, 60(1), ss. 174-197.

von Essen, H. (2005). Från allmogejakt till avverkningsjakt. I Åkerberg, S. (red.) *Viltvård, älgar och jaktturism. Tvärvetenskapliga perspektiv på jakt och vilt i Sverige 1830-2000*. Umeå: Hållbarhetsrådet. *Svensk Jakt* (2020) Vass viloplats, nr 5, 2020.

Gunnarsdotter, Y. (2005). *Från arbetsgemenskap till fritidsgemenskap. Den svenska landsbygdens omvandling ur Locknevis perspektiv*. Diss. Uppsala: Sveriges lantbruksuniversitet.

Jakt & Jägare (2020). Aktivister rev ned vildsvinsstängsel, 27 februari.

Jordbruksverket (2019). *Rapport. Uppdrag att bedöma behovet av förebyggande åtgärder för att hindra introduktion och spridning av afrikansk svinpest i Sverige*.

Livsmedelsverket (2019). *Avsättning av svenskt vildsvinskött*. (Slutrapport, dnr 2018/02334), Uppsala: Livsmedelsverket. <https://www.livsmedelsverket.se/globalassets/om-oss/regeringsuppdrag/regeringsuppdrag-avsattning-av-vildsvin-2018-02334.pdf> [2020-11-24]

Naturvårdsverket (2020). *Nationell förvaltningsplan för vildsvin, 2020-2025*. Stockholm: Naturvårdsverket. <https://www.naturvardsverket.se/Documents/publikationer6400/978-91-620-6926-1.pdf> [2020-11-24]

Nygård, M. & Uthardt, L. (2011). Opportunity or Threat? Finnish Hunters' Attitudes to Hunting Tourism. *Journal of Sustainable Tourism*, 19(3), ss. 383-401.

Näringsdepartementet (2020). *Livsmedelsstrategin 2020-2025*. Regeringskansliet. <https://www.regeringen.se/presmeddelanden/2020/04/regeringen-ger-uppdrag-till-myndigheter-for-att-forenkla-forsaljning-av-vildsvinskott> [2020-11-24]

Oina, H. & Skogen, K. (2016). Property and Possession. Hunting and the Morality of Landownership in Rural Norway. *Society & Natural Resources*, 29(1), ss. 104-118.

Scott, B. M. & Lyman, M. S. (1968). Accounts. *American Sociological Review*, 33(1), ss. 46-62.

NOTER

1. Projektets titel är *Jaktturismföretagandets sociala och kulturella arena*, finansierat med medel från Viltvårdsfonden.

BILDMATERIAL

Fotografi på sida 42 av Erika Andersson Cederholm.

Tobias Linné

Varför behandlas grisar så illa?

”Dogs look up to you, cats look down on you. Give me a pig! He looks you in the eye and treats you as an equal.” (Winston Churchill, citerad i Langworth 2008:535)

Att grisen och människan har många och nära sociala band är svårt att säga emot. Den svenska 1700-talsforskaren Johan Fischerström som skrev om grisar och andra lantbruksdjur hävdade att grisen är det djur som näst apan är allra mest lik människan, och även Aristoteles förundrades över grisars förmågor (Ragnar 2015:24; Grumett 2019). Det sägs ofta att grisar är mer intelligenta än hundar och ibland till och med apor. Klart tycks i alla fall vara att grisars emotionella intelligens är stor (Bekoff 2007). När grisar får vara i sin naturliga miljö är de lekfulla, tillgivna och omtänksamma djur med täta sociala band. Grisar drömmar när de sover, tycker om att lyssna på musik och är kapabla att förstå konsekvenser av sitt eget handlande (Bekoff 2007). Grisar delar därmed med människor många egenskaper som ofta antagits vara endast mänskliga. Ändå föds de flesta grisar idag upp under betingelser som skulle få deras ägare dömda för djurplågeri om de tillämpades på andra djur, som hundar eller katter.

I sin klassiska text *The Sociological Imagination* (2000[1959]) skriver C Wright Mills att kraften i den sociologiska analysen ligger i att den förmår gå bortom de upplevda erfarenheterna – det han kallar ”troubles” – och den vardagliga förståelsen av dem. Den sociologiska analysen vänder blicken bort från företeelsers vardagliga betydelser och placerar dem i ett större sammanhang, socialt och kulturellt. På liknande vis kan människors behandling av grisar betraktas i ljuset av grisars och människors sociala relationshistoria, vilket är syftet med denna text. I denna text anläggs också ett kritiskt perspektiv på denna relationshistoria, där den främst betraktas som en fråga om makt, och där relationen mellan grisar och människor kan ses som präglad av sociala strukturer

av över- och underordning. I detta hämtar analysen inspiration från forskningsfältet kritiska djurstudier, ett fält som definierats som ”an academic field of study dedicated to the abolition of animal exploitation, oppression and domination” (DeMello 2012:5). Där den kritiskt inriktade sociologin ofta har fokuserat på strukturer av klass, genus eller etnicitet och hur dessa formar människors livsvillkor, är analysen av över- och underordning som motiveras i arttillhörighet central inom kritiska djurstudier. *Speciesism* är det begrepp som används här, för att i analogi med rasism och sexism förklara hur djur systematiskt värderas lägre just utifrån deras arttillhörighet. Singer beskriver speciesism som ”a prejudice or attitude of bias in favor of the interests of members of one’s own species and against those of members of other species” (2015[1975]:35).

Från kritiska djurstudier hämtas också en annan utgångspunkt för denna text, att samhällsvetenskaplig teori och forskning inte ska förhålla sig abstrakt eller neutralt till det som studeras, utan ska bidra med kunskap som direkt eller indirekt kan förändra de ojämlika maktförhållanden som studeras (Taylor & Twine 2014). Det handlar om att i analyser och tolkningar alltid ställa sig på den svagare partens sida, och i analysen av relationen mellan människor och grisar innebär det därmed att ställa sig på grisens sida.

Med hjälp av dessa perspektiv blir det möjligt att mot en större social och kulturell fond förstå varför grisar behandlas så illa och varför det är legitimt att göra det trots att grisen är så lik människan och under lång tid stått henne nära. Inledningsvis ger texten en kort inblick i hur utnyttjandet av grisar är sammanlänkat med ett förakt för grisen i det moderna samhället. Därefter går texten bakåt i tiden för att följa grisars och människors relation genom nedslag i historien, framåt till det moderna samhälle där det blivit allt viktigare för människor att markera distans ifrån grisar. Det moderna samhället och hur det påverkat relationen mellan människor och grisar är också fokus för det därefter följande avsnittet. Här lyfts bland annat framväxten av den moderna industriella grishållningen fram och hur denna inneburit att grisar allt mer ses som råmaterial än som individer.

De två därpå följande avsnitten utvecklar analysen av hur grisar behandlas i det moderna samhället och argumenterar för att denna behandling hämtar näring ur såväl klassförakt som fascistiska idéströmningar. Avslutningen återvänder till den centrala frågan i texten, varför grisar behandlas så illa, och summerar vad ett kritisk djurstudieperspektiv kan bidra till i förståelsen av detta.

UTNYTTJAD OCH OFTA FÖRLÖJLIGAD

Grisar är idag ett av de mest talrika däggdjuren på planeten. Det beräknas att runt 1 1/2 miljard grisar varje år föds upp och slaktas i världen (FAO 2020). I den industriella grishållningen, i vilken 99 % av alla grisar i Sverige idag lever, har ett slaktsvin enligt svensk lagstiftning knappt en kvadratmeter att leva på, och de får aldrig under sitt liv möjlighet att vistas utomhus. Trots att det finns tio gånger fler grisar än hästar i Sverige syns de nästan aldrig (Ragnar 2015:296). Då och då blir människor påmind om dem,

”Grisajävlar” av Viktor Rosdahl. Tusch och ägg på duk. 120 x 80 cm. 2010.

som inför julen 2019 när djurrättsorganisationen Djurrättsalliansen avslöjade misskötsel på en av Sveriges prisbelönda grisgårdar, bland annat var det grisar som vadade i avföring och döda grisar som låg kvar bland levande.¹ Men bilder som dessa tycks falna snabbt, till jul åter förmodligen ändå de flesta i Sverige gris.

Men grisar är inte bara hårt exploaterade inom den industriella djurproduktionen, de är också ett av de mer föraktade och förlöjligade djuren i medier och populärkultur. Även när grisar förekommer i mer positiva sammanhang, så är de ofta lätt komiska figurer, som Miss Piggy, Greta Gris eller i Disneys animerade film *Three Little Pigs* från 1933 där de tre små grisarna har sin pappa i form av en korb hängande på väggen.

Också i språket syns förlöjligandet och föraktet för grisen. Att kalla en annan människa för svin är nedsättande i sig, men grisen förekommer också i negativt laddade uttryck som ”mansgris”, ”smutsgris” och ”fyllesvin” eller när poliser kallas ”grisajävlar” (Ragnar 2015:35; DeMello 2012:260).

Samtidigt är grisen också ett mycket omtyckt djur, och förekommer kanske framförallt inom barnkultur som en positiv symbol. Astrid Lindgren-filmatiseringen *Emil och Griseknoen* (Olle Hellbom, 1973) är förmodligen den som flest svenskar känner till. Emil räddar Griseknoen som liten och har den sedan som vän och husdjur, han lär den sitta fint och hoppa högt och de blir berusade av jästa körsbär tillsammans. En underton

i historien är den om ett barn som inte accepterar den rangordning mellan djur och människa som är central på gården. Emils pappa irriterar sig på dem när de leker och säger ”Roligt och roligt, grisar ska inte ha roligt, grisar ska det bli julskinka utav”. Men Griseknoen är Emils lekkamrat, en lekkamrat som samtidigt ska bli julskinka, en typisk bild av människans motsägelsefulla relation till grisen.

GRISAR OCH MÄNNISKOR: NÄRHET OCH DISTANS

Människan har delat en stor del av sin moderna historia med grisar, levt sida vid sida och under samma tak. Det är ingen överdrift att säga att grisen är en av människans närmaste följeslagare eller att få andra djur har bidragit så mycket till den mänskliga civilisationen och samhället som grisar har gjort (Hribal 2003, 2007).

Liksom när det gäller domesticeringen av hundar har det lyfts fram att domesticeringen av grisar var en reciprok process; grisen hade nytta av att leva i närheten av människor och människan hade nytta av grisar. Ragnar beskriver det som ”ett slags avtal mellan två intelligenta parter som ingicks och som baserades på ömsesidigt egenintresse” (2015:24).

Grisar domesticerades i det som är dagens Kina för över 9000 år sedan (De Mello 2012:86). Grisens stora betydelse för den kinesiska civilisationen kan ses rent bildligt i det kinesiska tecknet för hem 家 som har just en gris 豕 i sig:

Utveckling av tecknet för hem från 1600 f.kr. (längst till vänster) till dagens användning (längst till höger). Bilder: Wiktionary.

Grisar var populära under många kinesiska dynastier, särskilt när befolkningen växte. I det tätbefolkade Kina fanns inte möjlighet att ha så många djur som krävde stora betesmarker (Maddison 2007:15). Istället fokuserades uppfödningen på as- och allätare som inte krävde stora landarealer. Även under kommunistpartiets styre av Kina efter andra världskriget spelade grisuppfödning en stor roll. Under lång tid levde människor i Kina nära grisar, vilket syns bland annat i det slags bostadshus Diao Jiao Lou (吊脚楼) som framförallt var populära i det fuktiga klimatet i sydvästra Kina, där första våningen av huset beboddes av grisar, medan övervåningen beboddes av människor.

Också i Europa har människor länge levt nära grisar. Hribal skriver om 1600- och 1700-talets Irland där relationen mellan grisar och människor var mycket familjär: “He (or she) goes in and out and about the hole, like one in the family; the family sleep, huddled up together, on dead weeds or a little straw in one corner of the hole, and the pig, on a similar bed in another corner.” (Hribal 2003:439)

Bostadshus av typen Diao Jiao Lou (吊脚楼) i Hunan-provinsen. Foto: Dagang.

Å ena sidan, den familjära grisen som lever nära människor och, som Churchill uttrycker det i citatet i inledningen, betraktar människan som en jämlike. Å andra sidan, människans blick tillbaka på grisen, som inte är en på en jämlike. Grisen har ansetts tabubelagd, smutsig och värd förakt inom såväl judendom, islam som kristendom. De religiösa normsystem som betraktat grisen som ett orent och motbjudande djur har haft ett stort inflytande på relationen mellan människor och grisar, och på det förakt som visats och visas dem (Ragnar 2015:30; De Mello 2012:128; Douglas 1997). I *Grisens Historia. Så mycket mer än fläsk* ställs frågan om föraktet inte också kan böttna i människans "egen likhet med grisen och vår vilja att projicera mänskliga tillkortakommanden på den?" (Ragnar 2015:226). Kanske är det just för att människor delat så mycket med grisar, att de levit så nära tillsammans, som en distans behöver skapas till dem för att kunna föda upp, döda och äta dem?

Sociologerna Arluke och Sanders begrepp "boundary work", gränsarbete, kan fungera belysande här (1996:133). Den västerländska djur- och natursynen har ända sedan Aristoteles präglats av föreställningen om en hierarkisk ordning av växter, djur och natur med människan högst upp. I en sådan hierarkisk ordning är också separationen av människan från naturen och resten av djuren central, trots att människan bio-

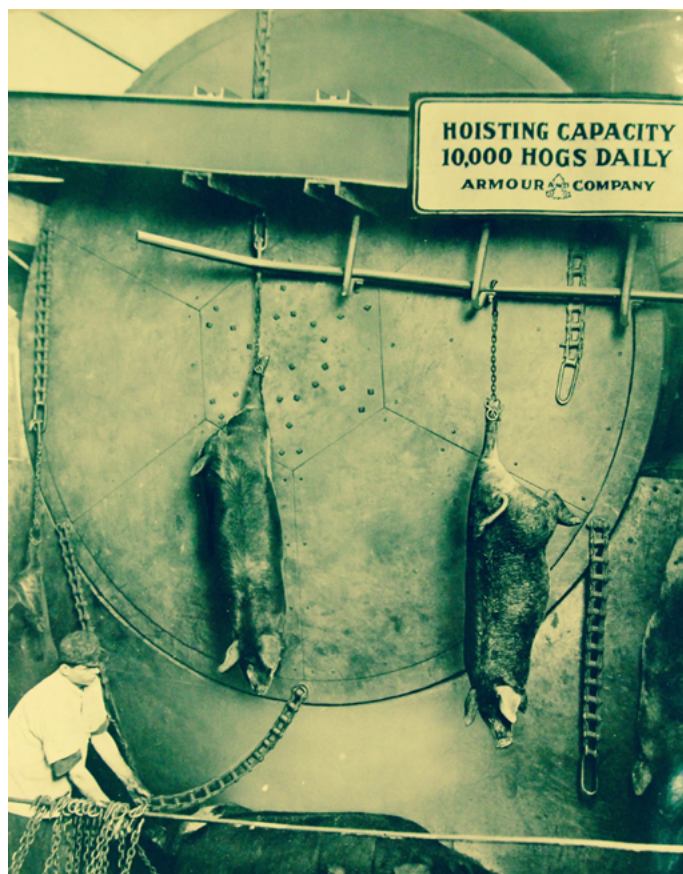
logiskt är ett djur (Arluke & Sanders 1996:168; Hribal 2007). "Boundary work" är enkelt uttryckt de sociala processer som innebär "the drawing and blurring of lines of demarcation between humans and animals" (Arluke & Sanders 1996:133). Gränsen för kategorin människa och djur utmanas ständigt, av forskning som visar att djur är mer intelligenta än vad som tidigare ansetts, men också i det nära mötet mellan djur och människor. Risken är att de socialt konstruerade kategorierna "djur" och "människa" blandas ihop när relationen blir för nära, beroendet för betydande, och igenkänningen för stor, som i exemplet med grisen. Gränserna blir otydliga och därmed utmanas hela det hierarkiska system som ordnar djur och människor i relation till varandra. Som i alla sådana system finns en strävan att undvika tvetydighet, det som riskerar att falla mellan kategorier eller att förstöra den "naturliga" ordningen (Douglas 1997; Arluke & Sanders 1996:165). Genom att upprätthålla föreställningen om grisen som något annat, blir det inte bara legitimt att förakta den, utan också möjligt att behandla grisar på det sätt som människor gör, trots grisens och människans långa och nära historia (Arluke & Sanders 1996:189; Joy 2011).

DEN MODERNA GRISEN: RÅMATERIAL ISTÄLLET FÖR RELATIONSPART

I *The Politics and Poetics of Transgression* gör Stallybrass och White en socialsemiotisk analys av grisar och hur de gått från att vara ett "marginal creature since the Middle Ages when it resembled a baby, lived next to and with humans, and ate similar food" till att i det moderna samhället ha blivit "a hated object of disgust lacking any appeal" (Stallybrass & White 1986:44-45; Zeynep 2010:53).

Med modernisering, industrialisering och urbanisering förändrades både grisarna och relationerna mellan grisar och människor i grunden (Ragnar 2015:177-186; DeMello 2012: 134). Idag är det få som överhuvudtaget har någon relation till grisar, annat än som kött. Industrialiseringen av grisproduktionen tog fart i slutet av 1700-talet i Västeuropa. Fram till mitten av 1700-talet hölls tamgrisar i Sverige ofta som halvvalt böckande, så kallade "ollonsvin" (Ragnar 2015:90, 102). De fick gå själva i skogen och äta bok- och ekollon. Från denna tid började grisar utfodras mer aktivt och inte bara på vintern. Detta innebar att deras rörelsefrihet begränsades, och att de med tiden kom allt mer inomhus (Ragnar 2015:117). Under 1700- och 1800-talet kom också de tamgrisar som levit och utvecklats i samklang med människor under hundratals år att ersättas av nya tamsvinsraser. Grisaveln tog fart i Sverige och i Europa, och många raser importerades och exporterades mellan exempelvis länder som Sverige, Tyskland och Storbritannien (Ragnar 2015:110, 134). Den nakna blekrosa grisen som idag utgör sinnebilden för en gris är i själva verket en korsning mellan en engelsk ras och raser i flera andra länder. Idag är det dock en helt annorlunda gris än för 200 år sedan, som Björck skriver:

The breeding of animals for meat has sped up unimaginably during the modern era. In 1800, it took two to five years for a pig to reach the weight of 60 kilos. Today, a weight of 100 kg is reached before the pig is even six months old. "Ready for slaughter before it has lost its baby teeth," as Barbara Adam puts it. (2014:196)

“Wheel of Fortune” Hog Elevating Wheel, Armour and Company, Chicago, Illinois. U.S. Army Signal Corps Photograph. Källa: Library of Congress, USA.

Den moderna grisen möjliggjordes av en rad andra moderna uppfinningar som kyltransporter och utvecklade kommunikationsnät, från 1830-talet i USA och framåt, till dess att den industriella grisproduktionen fick sitt slutliga genombrott under efterkrigstiden i väst (Burt 2006:123). Den industrialiserade grisproduktionen är uppbyggd på moderna principer om rationalisering, standardisering och specialisering. Dessa syns både i själva produktionen där precisa metoder används för att kalkylera det mest effektiva sättet att föda upp och döda grisarna, men också i den genetiska omformningen av grisars kroppar inom aveln för att göra dem så ekonomiskt lönsamma som möjligt (Noske 1997:15; Williams 2004:48; Burt 2006:121). Grisar blir i och med detta delar av ett system där deras liv värderas i enbart ekonomiska termer, de reduceras främst till råmaterial och är inte en möjlig relationspart i människors ögon. Ritvo uttrycker det förändrade förhållningssättet till djur i västvärlden under 1800-talet som “animals became significant primarily as the objects of human manipulation” (1987:2). I det moderna rationaliserade

och industrialiserade systemet för uppfödning och slakt av grisar har den enskilda grisens liv och död suddats ut, “one cannot see the animals for the industry” som Burt uttrycker det (2006:122). I romanen *The Jungle* från 1906 beskriver den amerikanska författaren, journalisten och aktivisten Upton Sinclair de enorma slakthusområdena i Chicago och de nya slaktmetoder som utvecklats där. “The Wheel of Fortune” kallas ett av dessa moderna, rationaliserade och standardiserade sätt att döda:

It was all so very businesslike that one watched it fascinated. It was pork-making by machinery, pork-making by applied mathematics. And yet somehow the most matter-of-fact person could not help thinking of the hogs; they were so innocent, they came so very trustingly; and they were so very human in their protests – and so perfectly within their rights! They had done nothing to deserve it; and it was adding insult to injury, as the thing was done here, swinging them up in this cold-blooded, impersonal way, without a pretense at apology, without the homage of a tear. (Sinclair 1906:39)

Sinclair beskriver fasan i det mekaniserade dödandet, men det som träder fram i citatet är också grisens och människans närhet och likhet “they were so very human in their protests – and so perfectly within their rights!”

GRISAR SOM ARBETARKLASS

Författare inom kritiska djurstudier, som Hribal (2003) och Noske (1997), har lyft fram att de djur som föds, lever och dör inom djurindustrierna kan betraktas som ett slags proletariat som producerar stora ekonomiska värden utan att själva få någonting ut av det. Hribal lyfter fram hur djuren med sina kroppar arbetat sida vid sida med människor under hela det moderna samhällets framväxt, men också hur de bidragit med sina kroppar i den djurindustriella produktionen. Han skriver;

Oxen, bulls, cows, and goats were producing the leather industry. Sheep were producing the wool industry. Cows were the ones who produced the milk, cheese, and butter industries. Chickens produced the egg industry. Pigs and cattle produced the flesh industry. This was the labor of re-production: feeding, clothing, and reproducing a continuously growing number of humans with their skin, hair, milk, eggs, and flesh. (Hribal 2003:453)

Noske (1997) applicerar Marx teori om arbetarens alienation inom den kapitalistiska produktionen på djurens arbete i det moderna industrialiserade jordbruket. Hon menar att de industriellt uppfödda och utnyttjade djuren alieneras från sina “produkter” som består av deras avkomma eller delar av deras kroppar. Men de alieneras också från sina egna kroppar då deras kroppsliga funktioner inom aveln manipulerats för att skapa maximal profit genom att de växer onaturligt snabbt eller producerar stora mängder mjölk. Djuren inom djurindustrin är dessutom alienerade från sociala relationer till andra djur, ibland genom att de lever i grupper av onaturlig storlek, men också från naturen när de tvingas leva instängda på mycket små ytor (Noske 1997:17-19). Och medan mänskliga arbetare kan gå hem från jobbet, arbetar djuren 24 timmar om dygnet, ett ultraproletariat, ständigt utnyttjat och i produktion.

SVAGHETSFÖRAKT OCH FETTFOBI

Föraktet för grisar kan förstås i analogi med föraktet för arbetarklassen, som Hribal gör. Men föraktet står också i samklang med andra strömningar i samhället vid tiden för framväxten av den moderna djurproduktionen. I den fascistiska ideologin som växte fram under första halvan av 1900-talet, hyllades maskinen och det industriellas omformning av världen (Passmore 2014), och för första gången användes också maskiner för att snabba upp slakten av djur (Patterson 2002:162). Dödandet neutraliserades och kunde utföras med ”a new level of detachment” (Patterson 2002:162). Industrialiserade massmord, som det på djur inom djurindustrierna, kan ses som en konsekvens av det moderna samhällsprojektet. Den slutsatsen är central i den polsk-judiske sociologen Zygmunt Baumans *Modernity and the Holocaust* (1989), även om Bauman skriver om massmord på människor och inte djur. Men kopplingen mellan industrialismen, fascismen och masslakten av grisar fanns där redan från början. Det var exempelvis på slakterierna i Chicago som Henry Ford – en framträdande antisemit med starka personliga band till Nazityskland – hämtade inspiration till löpandeband-produktion av bilar. Ford vände bara på konceptet, från att industriellt och metodiskt dela upp en kropp i mindre bitar, till att sätta ihop en bil utifrån dess mindre beståndsdelar (Patterson 2002). Och det var från den amerikanska slakteriindustrin som nazisterna fick inspiration till konstruktionen av koncentrationslägren för att göra dödandet så effektivt som möjligt (DeMello 2012: 267-268). Som Auschwitzkommendanten Rudolf Hoess uttryckte det var lägret “the largest human slaughterhouse that history had ever known” (Patterson 2002:122).

Enligt Bauman är det just dessa moderna ideal av rationalitet och arbetsdelning i mindre och mindre arbetsuppgifter, och det avstånd som dessa ideal skapar mellan den som deltar i en aktivitet som dödandet av djur och djuret som dödas, som möjliggör en ny form av maktutövning med fascistoida drag. Denna maktutövning bygger på en fundamental likgiltighet inför andras liv, människors som djurs. (Bauman 1989:99, 246)

Liksom moderna och industriella ideal hyllas, är kroppen central inom fascistisk ideologi, den starka, rena och självkontrollerade kroppen, fri från svaghet och beroende (Passmore 2014; Ofstad 1989). Ragnar talar om en stereotyp bild av den ”svaga, fläskiga och underlägsna industrigrisen” (2015:233). Grisarna i den moderna djurindustrin är feta, inte alls som grisarna var fram till mitten av 1800-talet. De är feta helt enkelt för att de hålls inlåsta och inte kan göra av med energi som de gjorde tidigare bökandes i skogen. Och de är feta för att de avlats fram till att vara det (Ragnar 2015:243).

Grisens fetma är helt i linje med människans strävan för henne. Och för detta föraktas grisen. Det moderna samhället är en “culture of fat hatred” (Bacon et al. 2016:41) där fetma ses som underlägset smalhet, och där den feta kroppen signalerar personligt misslyckande och brist på självkontroll. På samma vis som feta människor förlöjligas och förnedras, så tillskrivs grisarna mänskliga negativa egenskaper utifrån sina kroppar. Den feta griskroppen signalerar en svag karaktär som ger efter för sina begär. Det gäller inte bara begäret efter mat. Grisar framställs ofta som generellt svaga och omoraliska

varelser, som i en reklamkampanj för kondomer med titeln ”Don’t be a swine – use a condom” och en bild av män som grisar i baren, i färd med att antasta kvinnor.

Grisen som fet och karaktärssvag hakar i föreställningar om lantbruksdjur som dumma och triviala, som låter sig tämjas och manipuleras, en vida spridd bild av dessa djur som blandar sexism, speciesism och fascistiska idéer om den starkes rätt (Arluke & Sanders 1996:173-175; Dunayer 1995:14-15). Williams beskriver hur de moderna djurindustrierna utnyttjar djurens godtrogenhet och förtroende (2004:50). Grisen omvandlas till en varelse som är totalt beroende av människor, som inte skulle klara sig utan henne. I den industrialiserade grisproduktionen kan djuren till och med fås att gå själva mot sin död utan att tvingas av människor. Genom användning av lockbetesdjur och grisarnas sociala instinkter att följa en ledargris går de lugnt och sansat ovetandes mot sitt öde (Williams 2004:50-51).

Foto: Phoenix Han.

GRISENS BLICK OCH MÄNNISKAN

”Grisar tänker – för mig är det uppenbart – och grisen talar till oss med sin blick, som många gånger är ännu tydligare och klarare än någonsin en hunds kan vara.” (Ragnar 2015:31).

Det är i nära relationer som människor, särskilt kvinnor, löper störst risk att utsättas för våld (WHO 2012; Truman & Morgan 2012). För djur gäller samma sak; att leva i närheten av människor är förknippat med stora risker för våld. Det är närheten till människor som gjort grisen till ett av världens mest exploaterade djur. Men våldet mot grisar kommer också ur den distans och likgiltighet som kännetecknar det moderna industrialiserade förhållningssättet till djur, ett förhållningssätt där grisar reduceras till råmaterial och

deras liv värderas enbart i ekonomiska termer. Det göds av klasshat, svaghetsförakt och fettfobi, och av speciesismen som socialt system. Med begreppet "the socio-zoological scale" ger Arluke och Sanders (1996:169) en bild av hur speciesismen är organiserad. På den socio-zoologiska rankningen värderas olika djurarter i relation till varandra och till människor. Grisar värderas högre än många andra djur i detta system. Det handlar emellertid inte om att grisar värderas som individer, de värderas för att de bidrar med sitt arbete och sin kropp till det mänskliga samhället; som arbetskraft och råmaterial.

Arluke och Sanders menar att ambivalens mer än något annat karaktäriserar människors relationer till djur (1996:187). Som när hundar betraktas som individer och familjemedlemmar medan grisar – som liksom hundar levt sida vid sida med människor under tusentals år – enbart ges ett instrumentellt värde. När relationen mellan människor och grisar betraktas i ett större socialt och kulturellt sammanhang sätts dessa motsägelsefullheter i nytt ljus. Grisar och människor har historiskt stått varandra nära, men i grisens fall innebär denna närhet inte att grisar blivit väl behandlade av människor. Hur kan människor leva med sådana motsägelser, att behandla skilda djur så olika, frågar sig Arluke och Sanders. Hur kommer det sig att så många tycks likgiltiga inför det industriella massmord på grisar (och andra intelligenta djur) som sker i djurindustrierna varje dag, det som historikern Yuval Noah Harari kallar ett av världshistoriens största brott (2018)?

Svaret som kritiska djurstudier ger på denna fråga ligger i de sociala strategier som tagits upp i denna text. I distanseringen och utmejslandet av ett avstånd mellan grisar och människor. I speciesistiska idéer om mänsklig överlägsenhet och i att grisar tillskrivs uppfattade negativa egenskaper. I grund och botten handlar det också om makt, makten som ligger i att äta blod och kött av en annan högt intelligent varelse.

Varför behandlas grisar så illa? För att människor kan, och för att kulturen och samhället tillåter det.

REFERENSER

- Arluke, A. & Sanders, C. R. (1996). *Regarding Animals*. Philadelphia: Temple University Press.
- Bacon, L., O'Reilly, C. & Aphramor, L. (2016). Reflections on Thin Privilege and Responsibility. I Cameron, E. & Russell, C. (red.) *The Fat Pedagogy Reader. Challenging Weight-Based Oppression Through Critical Education*. New York: Peter Lang Publishing Group.
- Bauman, Z. (1989). *Modernity and the Holocaust*. Maldon, MA: Polity Press.
- Bekoff, M. (2007). *The emotional lives of animals. A leading scientist explores animal joy, sorrow, and empathy-and why they matter*. Novato, Calif.: New World Library.
- Björck, A. (2014). Telling stories of humans, animals, and modernization. I Andersson Cederholm, E., Björck, A., Jennbert, K. & Lönngren, A.-S. (red.) *Exploring the animal turn. Human-animal relations in science, society and culture*. Lund: Pufendorfinstitutet.
- Burt, J. (2006). Conflicts around Slaughter in Modernity. I *The Animal Studies Group. Killing Animals*. Urbana and Chicago: University of Illinois Press, ss. 120-144.

- DeMello, M. (2012). *Animals and society. An introduction to human-animal studies*. New York: Columbia University Press.
- Douglas, M. (1997). *Renhet och fara. En analys av begreppen orenande och tabu*. Nora: Nya Doxa.
- Dunayer, J. (1995). Sexist Words, Speciesist Roots. I Adams, C. & Donovan, J. (red.) *Women and Animals. Feminist Theoretical Explorations*. Durham: Duke University Press, ss. 11–31.
- Grumett, D. (2019). Aristotle's Ethics and Farm Animal Welfare. *Journal of Agricultural Environmental Ethics*, 32(2), ss. 321–333.
- Harari, Yuval N. (2018). *Sapiens. En kort historik över mänskligheten*. 2 uppl. Stockholm: Natur & Kultur.
- Hribal, J. (2003). Animals are part of the working class. A challenge to labor history. *Labor History*, 44(4), ss. 435-53.
- Hribal, J. (2007). Animals, Agency, and Class. Writing the History of Animals from Below. *Human Ecology Review*, 14(1), ss. 101-112.
- Joy, M. (2011). *Why we love dogs, eat pigs, and wear cows. An introduction to carnism*. Berkeley, Calif.: Conari Press.
- Langworth, R. (2008). *Churchill by Himself. The Definitive Collection of Quotations*. New York: PublicAffairs.
- Maddison, A. (2007). *Chinese Economic Performance in the Long Run*, 2nd edn, Revised and Updated: 960–2030 AD. Paris: OECD.
- Mills, C. W. (2000[1959]). *The sociological imagination*. Oxford, England: Oxford University Press.
- Noske, B. (1997). Domestication Under Capitalism + The Animal Industrial Complex. I Noske, B. (red.) *Beyond Boundaries. Humans and Animals*. Montréal: Black Rose Books.
- Nocella II, A. J., Sorenson, J., Socha, K. & Matsuoka, A. (2014). The Emergence of Critical Animal Studies. The Rise of Intersectional Animal Liberation. I Nocella II, A.J., Sorenson, J. Socha, K. & Matsuoka, A. (red.) *Defining Critical Animal Studies. An Intersectional Social Justice Approach for Liberation*. New York: Peter Lang, ss. xix-xxxvi.
- Ofstad, H. (1989). Strong or weak. A discussion of Who Were the Fascists?, *Inquiry*, 32(4), ss. 455-473.
- Passmore, K. (2014). *Fascism. A Very Short Introduction*. Oxford: Oxford University Press.
- Patterson, C. (2002). *Eternal Treblinka. Our treatment of animals and the Holocaust*. New York: Lantern Book.
- Ragnar, M. (2015). *Grisens historia. Så mycket mer än fläsk*. Stockholm: Carlsson.
- Ritvo, H. (1987). *The animal estate. The English and other creatures in the Victorian age*. Cambridge, Mass.: Harvard Univ. Press.
- Sinclair, U. (1906). *The Jungle*. New York: Doubleday, Page & Co.
- Singer, P. (2015[1975]). *Animal Liberation. The Definitive Classic of the Animal Movement*. New York: Open Road Media.
- Stallybrass, P. & White, A. (1986). *The politics and poetics of transgression*. Ithaca, N.Y.: Cornell Univ. Press.
- Taylor, N. & Twine, R. (2014). Introduction. Locating the 'critical' in critical animal studies. I N. Taylor, N. & Twine, R. (red.) *The rise of critical animal studies. From the margins to the centre*. London and New York: Routledge, ss. 1-6.

Truman, J. L. & Morgan, R. E. (2012). *Nonfatal Domestic Violence 2003–2012*, U.S. Department of Justice Office of Justice Programs Bureau of Justice Statistics.

World Health Organization (WHO) (2012). *Understanding and Addressing Violence Against Women. Intimate Partner Violence*. http://apps.who.int/iris/bitstream/10665/77432/1/WHO_RHR_12.36_eng.pdf [2021-02-11]

Williams, A. (2004). Disciplining animals. Sentience, production, and critique. *International Journal of Sociology and Social Policy*, 24(9), ss. 45-57.

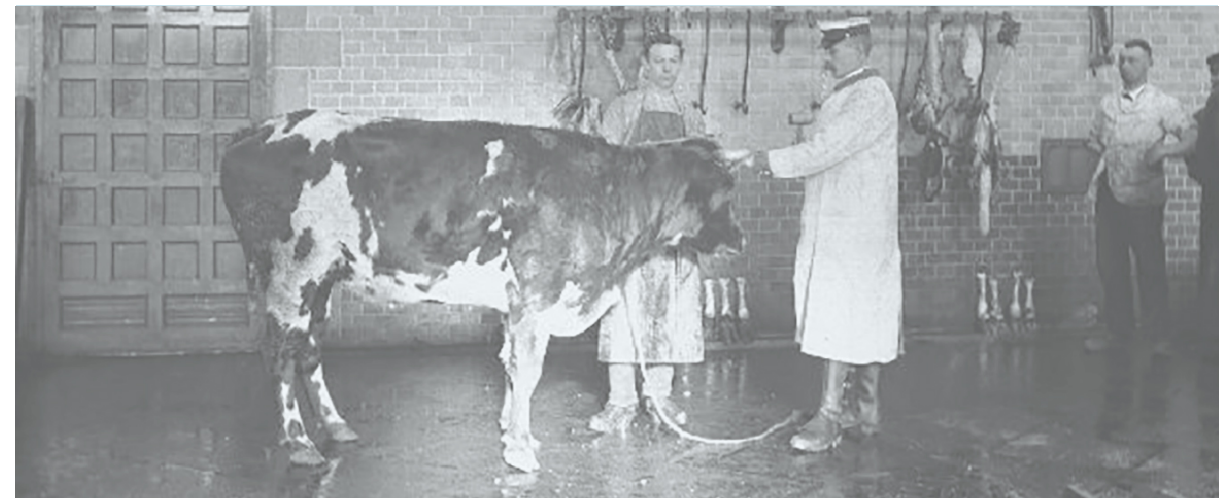
Zeynep, Z. A. (2010). "Kill the Pig!": Lord of the Flies, "Piggy," and anti-Fat Discourse. I Levy-Navarro, E. (red.) *Historicizing Fat in Anglo-american Culture*. Columbus, OH: The Ohio State University Press.

NOTER

1. <https://djurrattsalliansen.se/ett-liv-som-gris/>

BILDMATERIAL

Fotografi på sida 54 är taget av Leah Kelley.

Lars Hansson

Oxen från dragare till livsmedel

FRAMVÄXTEN AV ETT KÖTTINDUSTRIELLT KOMPLEX I SVERIGE UNDER 1900-TALET FÖRSTA HÄLFT

I denna artikel ska vi följa nötkreaturens förändrade roll från sent 1800-tal fram till andra hälften av 1900-talet. Det expanderande industrisamhället medförde nya matvanor och kom att demokratisera tillgången till nötkött även för arbetarklassen. Denna utveckling var dock inte unik för Sverige utan hade påbörjats redan under 1800-talets sista decennier på andra sidan Atlanten i Amerikas Förenta Stater.

EN NY KÖTTMARKNAD

Nötkreaturens roll kom att få en helt ny betydelse i Sverige under 1900-talet och kom att integreras som råvara i en ständigt mer industrialiserad livsmedelsproduktion. Deras tidigare roll som dragare inom jordbruket reducerades och eliminerades först av hästar och sedan genom den pågående mekaniseringen av jordbruket och införandet av traktorer (Wiking-Faria 1986). Detta skeende i Sverige var en del av en större global förändring, genom vilken alltmer livsmedelsproduktion integrerades i en världsomfattande kapitalistisk livsmedelsmarknad. Den industriella köttindustrin etablerades först i USA där Chicago kom att bli centrum med jätteslakterier. Introduktionen av kylteknik och burkkonservering öppnade möjligheter för export till nya avlägsna marknader. Nya produktionsverksamheter och förädlingsled infördes i och kring slakterierna och produktionens totala omfattning ökade (Wade 1987:63ff). En av dessa var *Corned Beef*, som var konserverad nötkött i saltlag, begreppet "corned" kommer från saltkornen. Den amerikanska versionen av corned beef bestod, till skillnad från den som nu saluförs i Sverige, av hela köttstycken. Denna köttkonserver blev en av de amerikanska slakteriindustriernas framgångsrika exportprodukter, vilka även såldes till olika europeiska arméer (Specht 2019:227ff).

I USA kom enskilda nötkreatursuppfödare att bli delar av en varukedja som slutade vid de industriella slakteriföretagen i Chicago. De senare fick därmed avgörande kontroll över hela produktionsprocessen i vilken uppfödarna integrerades och exploaterades inom ett *Cattle-beef complex*. Detta även om de var verksamma som självständiga uppfödare och inte som i Chicago genom slakteriarbete. Från det sena 1800-talet demokratiserades tillgången på oxkött i USA genom sjunkande priser, men det var bara en partiell demokratisering eftersom konsumtionen begränsades till framför allt ”vita män” (Specht 2019:64ff).

De tidiga slakteriproducenterna upptäckte snabbt att svin och nötkreatur inte lät sig behandlas av mekaniska skärblad, roterande skärmaskiner eller automatiska knivar. Amerikanska uppfinnare närmast dränkte det amerikanska patentverket med olika idéer till ny slakteriutrustning, men få av dessa fungerade i praktiken. I istället var transportereringen av köttet mellan de olika arbetsmomenten en av de få aspekter av produktionen som lät sig mekaniseras. Själva slaktarbetet förblev opåverkat av mekanisering fram till 1950-talet. Eftersom slakteriledningen verkade ha nått gränserna för vad som var möjligt att mekanisera inom slaktproduktionen, gick den istället in för en alltmer avancerad arbetsdelning. (Halpern 1997:12ff)

Reklam för *corned beef* från Libby, McNeill & Libby of Chicago, Ill. Källa: University of California Libraries, USA.

Denna omfattande arbetsdelning eliminerade behovet av dyrare yrkesskicklig arbetskraft, istället utnyttjades billigare olärda immigrantarbetare. Äldre tiders yrkesskickliga *all-roundslaktare*, som fullständigt behärskade hela arbetsprocessen, hade vid sekelskiftet 1900 ersatts av en rad olärda delarbetare längs en produktionslinje. Det fanns fortfarande många yrkesskickliga specialister längs bandet, men dessa hade inte längre någon möjlighet att kontrollera arbetsprocessen. Med införandet av den ändlösa kedjan för framdrivande av slaktdjuren, från 1908, blev arbetarna även bokstavligen kuggar i ett oupphörligt produktionsmaskineri och slakteriledningens kontroll över dem blev reell. Nu kom det av industriledningen styrda maskineriet, snarare än arbetarna, att bestämma arbetstakten, och tempot ökade med 100 procent under en tioårsperiod (Barrett 1990:25ff).

253 Dressing beef—removing hides and splitting backbones, Swift's Packing House, Chicago, U.S.A. Copyright 1906 by H. C. White Co.

”Chicago - Meat Packing Industry: dropping hides and splitting chucks, beef dept., Swift & Co.’s Packing House”, Copyright 1906 av H.C. White Co. Källa: Library of Congress Prints and Photographs Division Washington, USA.

Förändringen av den agrara produktionen globalt påverkade även förhållandena i Europa. Konkurrensen från billigt utomeuropeisk spannmål kom att bli alltmer kännbar för jordbrukarna. Det förändrade läget på världsmarknaden för jordbruksprodukter befrämjade en övergång från vegetabilisk till animalisk produktion. Utbyggandet av kommunikationerna innebar dessutom ökade möjligheter till livsmedellexport till utländska marknader (SOU 1933:12:7). Förutom den internationella marknaden utgjorde den växande industriarbetarbefolkningen i städerna en växande marknad för animaliska produkter. Den del av den svenska befolkningen som stod utanför jordbruket ökade mellan 1870 och 1910 från 1,17 till 2,85 miljoner. Livsmedelsindustrins och livsmedellexportens efterfrågan på jordbruksvaror blev allt större. Denna industris tillverkningsvärde ökade mellan 1896 och 1910 med 84 procent; för slakterierna var ökningen 117 procent (Hansson 2004:59f). När det gällde nötkreaturen var dock köttproduktionen en marginell verksamhet. Det var mjölkproduktionen som var central och smöret utgjorde en allt viktigare exportvara (SOU 1930:4:7ff; SOU1933:12:7).

Exporten av kött försvårades av dåliga hygieniska förhållanden inom den svenska slaktbranschen i slutet av 1800-talet. 1897 infördes en lag som möjliggjorde införande av köttbesiktningstväng i specifika städer kombinerat med att slakt endast fick ske vid stadens offentliga slakthus (Hellström 1958:40ff). Från 1904 och fram till 1915 etablerades offentliga slakthus i flera städer i Sverige och dessa fick betydande effekter på de regionala kreatursmarknaderna (Svärdström 1959:46, 269). När det gällde djurtransporterna till slakthusen tycks dessa i regel ha organiserats av kreaturshandlare, medan försälj-

ningen sköttes av kommissionärer på handlarnas vägnar. Slakthusen bidrog till att nötkreaturspartihandeln försköts från marknader i produktionsområdena till de största konsumtionscentra i landet (Hellström 1958:43). Det skulle dock inte bli de kommunala slakthusen som blev de mest framgångsrika aktörerna på den framväxande kommersiella köttmarknaden i Sverige.

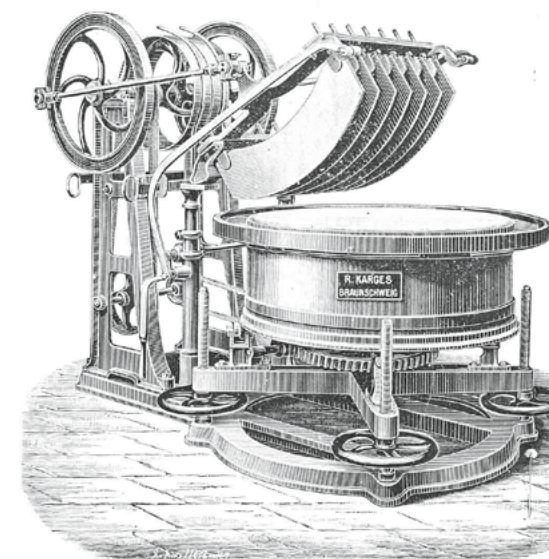
Malmö Stads Offentliga Slakthus. Carlsgatan 12. 1904. Foto: Viktor Roikjer, Malmö Museer.

EXPORTINDUSTRINS BETYDELSE

Köttbesiktningstvånet innebar förbud mot att inom en stad sälja kött vilket inte besiktigats (Svärdström 1959:242). Det gick dock att bedriva slakt vid annat slakteri om produktionen var inriktad på export och ställdes under offentlig kontroll. Köttexporten medförde dock krav på stor fackkunskap och standardisering jämfört med produktionen för den inhemska marknaden, vilket bidrog till koncentration av verksamheten. Den viktigaste exportvaran i den nya industriella slakterierna från slutet av 1800-talet var bacon, vilket exporterades till Storbritannien (Hellström 1958:41f).

De nya exportslakterierna som etablerades var specialiserade svinslakterier, i vilka produktionsprocessen delvis mekaniserats. Följaktligen var exportslakterierna inledningsvis inte inriktade på slakt av nötkreatur utan baconproduktion för Storbritannien. De skilde sig därför från de offentliga slakthusen där nötkreatursslakten var betydande, där det slaktades alla slags djur och verksamheten var inriktad mot den inhemska marknaden (SOU 1933:12:173; Svärdström 1959:248f).

För att förhindra införsel av hälsovådligt kött införde Storbritannien 1926 importförbud för färskt fläsk och kött från kontinenten. Samtidigt infördes bestämmelser om att bacon bara fick införas om det på varje bacon- eller fläksida fanns anbringat ett av besiktningsveterinär utfärdat intyg att fläsket lake- eller torrsaltats under minst tio dagar

Kötthackningmaskin, Karges patent. Ur *Priskurant å maskiner och redskap för Charcuteribranschen* från E. Fredricsson, Stockholm Stadsgården, 1902.

eller laksprutats och därefter laksaltats eller torrsaltats under minst fyra dygn. 1927 införde Storbritannien en ny förordning som medgav för vissa länder, bl.a. Sverige, att baconfläsk fick exporteras till Storbritannien om det var försett med stämpel eller inbränt märke. Detta visade att fläsket blivit behandlat på ovan nämnda sätt under kontroll av svenska myndigheter. Den svenska regeringen utfärdade den 1 april 1927 ett dekret som fastställde kraven på bacon som skulle exporteras till England. Bestämmelserna omfattade bl.a. besiktningsförfarande, saltningsprocedur, trikinbesiktning på grundval av de engelska kraven (Hansson 2004:107).

Den vidare förädlingen av köttet inom det som benämns charkuteriproduktion bedrevs länge som en integrerad del av slakteriproduktionen. Ordet "charkuteri" och "charkuterist" infördes under senare delen av 1800-talet och ursprunget är det franska *char* eller *chair* för kött och *cuire* som betyder koka. Charkuterist betyder alltså någon som kokar kött. Vid sekelskiftet 1900 var charkuteriproducenterna ännu hänvisade till egen slakt för att skaffa råvaror, men kom sedan i allt högre utsträckning att köpa kött råvarorna. Charkuteritillverkningen fick ett stort uppsving under 1920-talet och var till viss del koncentrerad till städerna. Den ägde till skillnad från slaktindustrin rum vid ett begränsat antal företag, ofta kombinerade med en stor affärsrörelse. En orsak till att charkuteriindustrin främst fanns i större städer var att där fanns stort utbud av kött- och fläskråvaror och förekomsten av offentliga slakthus. Städerna utgjorde dessutom viktiga konsumtionsmarknader. Från 1880- och 1890-talet började charkuteritillverkning bedrivas maskinellt i större utsträckning. Charkuterimaskinerna var i stor utsträckning av tyskt ursprung och maskinernas

benämningar kunde direkt påvisa det tyska ursprunget som exemplet ”hurtighack” visar. De olika maskinernas märkesnamn kunde vara Germania eller Saxonia. Det fanns dock även svenska fabrikat som Getinge och Wexiö Mekaniska. Charkuteriarbetarna hade under första hälften av 1900-talet en högre status än slakteriarbetarna och betraktades i högre utsträckning som yrkesskickliga arbetare. (Hansson 2004:61f)

För slakteriproduktionen i Sverige var det Danmark som var föregångslandet. Inledningsvis slaktades djuren dock inte i Danmark utan transporterades från 1880-talet till Tyskland, närmare bestämt till Hamburg, varifrån sedan export till Storbritannien skedde. Sedan Tyskland 1894 stoppat denna import p.g.a. svinpest etablerades baconproducerande exportslakterier i Danmark riktade mot den engelska marknaden. Nötkreatur och nötkött kom dock även fortsättningsvis att exporteras till Tyskland (SOU 1933:12:116).

I Sverige kom de första exportslakterierna, vilka etablerades på danskt initiativ, att benämnas ”engelska slakterier” eftersom de var inriktade på baconexport till Storbritannien. Missnöjet växte dock bland jordbrukarna över de privata slakteriernas prissättning på slaktdjur, vilket ledde till att bondekooperativa slakteriföreningar bildades med andelsslakterier i egen regi. Det första andelsslakteriet etablerades i Halmstad 1899 efter dansk förebild och 1908 startade det som kom att bli ett av de mest framgångsrika exportföretagen; andelsslakteriet i Tomelilla, med dansken Leonard Zeiler som direktör (Hellström 1958:66).

Det var inom slaktbranschen vanligt med utnyttjande av danska experter och danskar på ledande positioner (Hansson 2004:63). Vid uppförandet av Tomelillaslakteriet anställdes den danske ingenjören J. Wendelbo-Madsen som teknisk konsulent och utarbetade ritningar till slakteriet. Denne hade dock redan 1897 projekterat en utbyggnad för baconberedning med ”auto-cure-metoden”, att saltningen av fläksidorna skedde under tryck i en stor cylinder, vid det 1889 anlagda privata engelska slakteriet i Tomelilla. Den expanderande slakteriindustrin utgjorde en ny marknad för maskinfabrikanterna. En dansk ingenjör, Carl Madsen, hade etablerat en ingenjörsfirma i Köpenhamn med slakteriteknologi som specialitet. Han var även konsulent vid de danska slakteriernas samarbetsorganisation, som präglade den tekniska utvecklingen i de danska slakterierna i början av 1900-talet. Denne Carl Madsen kom att projektera en utvidgning av slakteriet i Tomelilla 1914. Det förekom dock även kontakter med det stora föregångslandet USA, 1923 besökte en amerikansk slakteridirektör Tomelillaslakteriet. (Hansson 2004:63)

Köttproduktionen i Sverige var sammantaget mycket fragmentarisk fram till 1930-talet, det fanns privata slakterier och charkuterier, bondekooperativa exportslakterier framför allt i Skåne och Blekinge och kommunala slakthus i åtta svenska städer (Stockholm, Göteborg, Malmö, Helsingborg, Karlskrona, Norrköping, Linköping och Eskilstuna). Den kapitalistiska köttmarknaden omfattade så sent som slutet av 1930-talet bara en begränsad del av den totala köttproduktionen, hemsakt och hållande av hushållsgrisar var ännu vanligt förekommande. Vid slutet av andra världskriget beräknades hemsakten uppgå till knappt en femtedel av den totala slakten i Sverige (Hansson 2004:59ff).

BÖNDER OCH ARBETARE

I början av 1930-talet förvandlades slakterinäringen i grunden. Den ekonomiska krisen ledde till statliga stödåtgärder för jordbruket vilka kom att kanaliseras genom de nya organisationer som etablerades inom ramen för den bondekooperativa rörelsen. Genom att exportmarknaderna stängdes kom producenterna att intressera sig alltmer för den nationella svenska marknaden. De bondekooperativa slakterierna kom att profitera på denna förändrade situation genom att de utverkade statligt stöd för utbyggnaden av regionala bondekooperativa slakteriföreningar över hela landet. I samband med denna utveckling kom de också att erövra nötkreatursslakten, vilken dittills dominerats av privata slakteriidkare. Detta innebar att nya avdelningar och inrättningar för slakt av nötkreatur fick anläggas på slakterierna; ett exempel på detta var den nya byggnad för kreatursslakt som togs i bruk i Tomelilla 1939. Denna del av verksamheten uppnådde visserligen inte svinslaktens nivå vad gällde flödesproduktion, det fanns exempelvis inte hängande slakt vid denna tid. Andelsslakteriernas övertagande av nötkreatursslakten från de privata småslaktarna medförde dock att verksamheten industrialiserades och dess kapitalistiska karaktär fördjupades. Integrerandet av kreatursslakten innebar även att bondekooperationens grepp över de enskilda bönderna ökade och att de sistnämnda, trots sitt formella delägarskap, i ännu högre grad blev råämneproducenter för den bondekooperativa förädlingsindustrin (Hansson 2004:76).

Bondekooperationen utvecklades i början av 1930-talet till en massrörelse i vilken även nötkreatursuppfödarna, vilka var formella medägare i slakteriföreningarna, inkluderades (Hansson 2004:79ff). Samtidigt medförde den politiska alliansen mellan Socialdemokratiska Arbetarepartiet (SAP) och Bondeförbundet en helt ny politisk situation på landsbygden och inte minst inom slakteriindustrin. T.o.m. 1920-talet hade Bondeförbundet haft politiska allianser med borgerliga partier och bönderna hade främst identifierat sig som företagare. De hade betraktat sig som motståndare till arbetarpartierna och fackföreningarna (Hansson 2004:67).

De bondekooperativa organisationerna kom i början av 1930-talet att använda sig av kollektiva strategier och *Riksförbundet Landsbygdens Folk* (RLF) kom 1935 att utkämpa en facklig strid mot skogsbolagen i Norrland och fick då stöd av Landsorganisationen (LO). Genom RLF ökade även de medelstora böndernas inflytande på bekostnad av storjordbrukarna. Kraven på statligt stöd till jordbruket innebar distansering från borgerlig ideologi och närmande till socialdemokratins idéer om samhälleliga problemlösningar. En mycket viktig förändring i en sådan riktning var tillkomsten av riksorganisationen *Sveriges Slakteriförbund* 1933, vilket kom att spela en central roll i regleringen och konsolideringen av den nationella svenska köttmarknaden (Hansson 2004:67f).

Företrädare för den privata köttindustrin och köthandeln reagerade dock mycket negativt på bondekooperationens frammarsch och bildandet av Sveriges Slakteriförbund, vilket de såg som ett monopolistiskt projekt. I varningar för det nya Slakteriförbundet framställdes detta 1934 som en organisation dominerad av sydsvenska intressen – i privatslakteriernas

Malmö Stads Offentliga Slakthus. Interiör. Carlsgatan 12. 1904. Foto: Viktor Roikjer, Malmö Museer.

organ talades om ett skänkt fläsk- och köttmonopol, att bönderna skulle komma att bli lurade och att hela organisationen var byråkratisk och kostsam. Protestmöten och protestlistor med namnunderskrifter och under rubriken ”(M)ot monopolen” kom att anordnas av handlarföreningar och *Svensk Livsmedelstidning* (Hansson 2004:67ff)

MOT EN MODERN LIVSMEDELSINDUSTRI

De sista åren av 1930-talet skedde en kraftig expansion med etablerande av hela 25 nya andelsslakterier. Några av dessa var utbyggda äldre svinlakterier, men de flesta var nybyggda. Andelsslakterirörelsen genomdrev en uppdelning av Sverige i geografiskt avgränsade föreningsområden, vilka bara kunde få slaktboskap från sitt eget område. Råvaran måste därmed slaktas där den fanns och de överskott som uppstod distribuerades via Slakteriförbundet som färdigslaktade varor till landets underskottsområden. Med organiserandet av den nationella köttmarknaden kom exportens relativa betydelse att avta och exportpriserna spelade inte längre en lika central roll för fläskprisbildningen i Sverige som de gjort tidigare (Hansson 2004:71).

Bondekooperationen kom alltmer att gå in för att förädla de egna produkterna, vilket innebar satsningar på charkuteriproduktion i de egna anläggningarna. Slakteriförbundet hade 13 charkfabriker 1933 och 1945 var antalet uppe i 42, d.v.s. mer än en tredubbling. Expansionen av förädlingsverksamheten innebar också att alltmer intresse riktades mot tillvaratagande av biprodukter. I en minnesskrift från 1954 konstaterades att biprodukternas värdemässiga avkastning vid Jönköpings slakteriindustri vid denna tid var så stor att de täckte omkostnaderna för slaktbesiktning, transporter, försäljning, administration

samt avskrivning på fastigheter och inventarier. Den industrikapitalistiska köttproduktionen hade därmed återgått till en situation som rått i den gamla rurala gårdsslakten, i vilken det mesta från slaktdjuren togs tillvara, även om förädlingen nu skedde på en högre samhällslig nivå. Den bondekooperativa charkuteriproduktionen kom, till skillnad från den privata, att ske inom ramen för ett produktionskomplex som omfattade hela produktionskedjan från djuruppfödning till butiksdisk. Det går härmed att tala om ett *agrarinindustriellt komplex* (Hansson 2004:74ff).

Den bondekooperativa slakteriindustrin var en utpräglad landsbygdsindustri lokaliserad i anslutning till råvarorna, det vill säga slaktdjursuppfödningen. Den var obetydlig i de större städerna vid andra världskrigets slut. 1945 fanns endast 59 slakteriarbetare i Stockholm, 47 i Göteborg och 15 i Malmö. Som jämförelse kan nämnas att antalet slakteriarbetare vid Scans anläggningar i mindre samhällen som Kävlinge och Tomelilla året efter uppgick till 116 respektive 114. Vilka var det då som utförde arbetet på slakterierna och hur såg deras verklighet ut?

Bild från Gustaf Erikssons *En bok om Scan 1934-1959* (1959:263).

SLAKTERIARBETARNA

Slakteriarbetarna vid de bondekooperativa slakterierna utgjordes inte bara av renodlade lönearbetare utan det förekom också att svinuppfödare som var delägare i andelsslakterierna jobbade där. Det mest drastiska exemplet på svinproducenter engagerade i arbete vid slakterierna, var i samband med arbetskonflikter. På 1920-talet ägde två sådana rum som bägge varade relativt lång tid. Slakteriledningen utnyttjade då den reservoar av arbetskraft, vilken fanns i svinuppfödarnas familjer, som strejkbrytare.

Slakteriarbetet vid andelsslakterierna var före 1950-talet inte ett kontinuerligt arbete som bedrevs dagligen. Vid Tomelillaslakteriet, som var ett av de största andelsslakterierna i landet, slaktades då svin endast två dagar i veckan – måndagar och torsdagar. Viss slakt av andra djur förekom andra dagar, men i övrigt fick slakteriarbetarna utföra annat

"Chicago - Meat Packing Industry: dressing beef, slaughtering floor, Swift & Co.'s Packing House". Copyright 1906 av H.C. White Co. Källa: Library of Congress Prints and Photographs Division Washington, USA .

arbete som baconnedskärning, lossning av tomfat, isning av vagnar, kolhantering, o.s.v. På Tomellilaslakteriet fick arbetarna passera förbi slaktmästarens rum på morgonen varvid denne fördelade dagens olika arbetsuppgifter. I en intervju med en gammal slakteriarbetare (Hjalmar Bocander), som började arbeta på slakteriet i Kävlinge 1920, bekräftas bilden av att slakteriarbetarna före 1950-talet fick vara något av mångsysslare. Bl.a. ingick det i arbetsuppgifterna att "rulla" koks och torv från järnvägsvagnar till ångpannecentralen.

En del arbetare kunde utföra ganska vitt skilda arbetsuppgifter. Sålunda hade vid Tomellilaslakteriet samme arbetare som klöv slaktkropparna, vilket var ett arbete som krävde stor skicklighet, även uppgiften att rensa kloakbrunnar. Det förekom överhuvudtaget inte någon speciell städpersonal i produktionen vid slakteriindustrierna under första hälften av 1900-talet utan rengöringen av slakterilokalerna utfördes av produktionspersonalen själva. Förmannen hade stor makt och det kunde hända att övertidsarbetet sträckte sig långt in på småtimmarna – även när det var arbete igen tidigt nästa morgon. Arbetarna kunde också bli permitterade med bara en dags varsel, vilket gick till så att förmannen helt enkelt meddelade de arbetare som skulle vara "lediga" dagen efter (Hansson 2004:104).

Slakteriarbetarna organiserade sig inom Slakteri- och Charkuteriarbetareförbundet, vilket bildades 1904. Det var ett urbant lokaliserat förbund och bestod från början främst av charkuteriarbetare, men efterhand kom även slakteriarbetarna att organiseras i allt högre grad. Andelsslakteriernas arbetare organiserades på allvar från 1910-talet, ett

senare genombrott kom på 1930-talet då andelsslakterier etablerades över hela landet. Organiseringen var dock på intet sätt konfliktfri, slakteriledningar, som den ytterst auktoritära danske direktören Leonard Zeiler i Tomelilla, motarbetade den fackliga organiseringen med alla medel, bland annat genom användande av strejkbrytare både vid storkonflikten 1909 och under två långa arbetskonflikter 1922 och 1926 (Hansson 2004:149f).

1922 genomfördes en sammanslagning av Slakteri- och Charkuteriarbetareförbundet och Bageriarbetareförbundet till det nya Livsmedelsindustriarbetareförbundet. Genom alliansen mellan Bondeförbundet och Socialdemokratin från 1930-talet inträdde mer fredliga förhållanden på arbetsmarknaden och kollektivavtalssystemet utvidgades även till att omfatta landsbygdens arbetare. Samtidigt innebar omstruktureringen av landsbygdens slaktproduktion, där bondekooperationens industriella slakterier konkurrerade ut många småslaktare, att de senares arbetskraft, och ibland även de själva, kunde komma att övergå till arbetsplatser där de integrerades i kollektiv bestående av organiserade arbetare. (Hansson 2004:149f)

De fackligt aktiva på andelsslakterierna upplevde en hotbild av mekanisering och i samband med denna ett ersättande av manliga arbetare med billigare arbetskraft i form av "lärlingar" eller kvinnor. Krav riktades på eliminering av fiktiv lärlingstid och vid ett flertal tillfällen framfördes krav på höjande av kvinnolönerna för att motverka kvinnornas inträde i köttindustrin. Likalönskravet hade därmed en dubbel karaktär som gör att det inte uteslutande kan ses som jämställdhetsfrämjande. De manliga slakteriarbetarnas ovilja mot kvinnor som arbetskraft bottnade i det familjeförsörjarideal som var starkt under första halvan av 1900-talet. Verkligheten såg dock annorlunda ut, långt ifrån alla manliga arbetare var gifta och många hustrur bidrog till försörjningen genom lönearbete eller annan verksamhet (Hansson 2004:150).

Slakteri- och Charkuteriarbetareförbundet drev tidigt kravet på avskaffande av kost- och logisystemet som förekom inom hantverkspräglad småskalig produktion i städerna. Arbetarna skulle frigöras ifrån arbetsgivarnas hushåll och frikopplas från de sociala band som knöt fast dem i patriarkala relationer. Denna frigörelseprocess innebar samtidigt en idealbild där de nya arbetarna klart definierades som män och där idealet var att de skulle bli hushållsföreståndare i ett eget hushåll, där det då förutsattes finnas en hemarbetande hustru. Som tidigare nämnts var det ofta inte fallet. Kvinnor i industriarbete kunde dock upplevas som ett hot mot det manliga försörjaridealet. De kvinnor som tog anställning i industrierna kunde användas som lönedpressare och även i värsta fall utnyttjas som strejkbrytare. Först under andra världskriget engagerade sig Livsmedelsarbetareförbundet för kvinnorna, vilket kan bero dels på kvinnornas ökade ansvar som familjeförsörjare eftersom många män låg i beredskap, och dels på att arbetslösheten hade mildrats under kriget, vilket gjorde att arbeterskor i mindre utsträckning upplevdes som ett hot mot de manliga arbetarnas försörjaridentitet (Hansson 2004:150f).

MOT FRAMTIDEN

De producentkooperativa slakterierna kom att utvecklas mot en modern livsmedelsindustri med alltmer förädlingsverksamhet i form av charkuteri- och konservtillverkning, en utveckling som accelererade ännu mer med den dramatiska ökningen av levnadsstandarden efter andra världskriget (Hansson 2004:79ff). Produktionen av alltmer av färdiglagad mat möjliggjorde också att kvinnorna befriades från delar av hushållsarbetet och kunde frigöras för lönearbete framför allt från 1960-talet. Inom köttindustrin genomfördes rationaliseringar med hjälp av tidsstudiemän och arbetsstudier. Det löpande bandet kom att styra arbetstakten mot ett ständigt mer effektivt, men också monotont arbetsliv. Men slakteriarbetare och även Livsmedelsarbetareförbundet accepterade detta pris för förverkligandet av allt högre materiell standard (Hansson 2000:42).

Bondekooperationens slakteriers verksamhet begränsades dock inte till produktionsfären utan slakteriföreningarna byggde också upp egna butiker inom sina verksamhetsområden. Nötkreaturen blev därmed integrerade i en varukedja som sträckte sig från uppfödarna till butiksdiskarna (Hansson 2004:79ff). Den allmänna välfärdsökningen efter andra världskriget kom också, precis som mer än ett halvt sekel tidigare i USA, att demokratisera tillgången på oxkött vilket kunde bli åtminstone helgdagsmat även för vanliga arbetare (Jordbruksverkets rapport 2015:15:29). Erövrandet av möjligheten att konsumera nötkött kunde, vid sidan av biläggande, vara en viktig symbol för arbetarrörelsens framgångar under kapitalismens guldålder. Framgångar som uppnåddes genom en allians med Sveriges bönders politiska och kooperativa rörelser.

REFERENSER

- Barett, J. R. (1990). *Work and Community in the Jungle*. Urbana: University of Illinois press.
- Eriksson, G. (1959). *En bok om Scan 1934-1959*. Kävlinge: Scan.
- Halpern, R. (1997). *Down on the Killing Floor. Black and White Workers in Chicago Packinghouses, 1904-54*. Urbana: University of Illinois Press.
- Hansson, L. (2000). *Slaktandets epok. Ett skånskt andelsslakteris uppgång och fall*. Malmö: Team Offset 6 Media.
- Hansson, L. (2004). *Slakt i takt. Klassformering vid de bondekooperativa slakterierna i Skåne 1908-1946*. Växjö: Växjö University Press.
- Hellström, G. (1958). *Slakterinäringen inför 1930-talets omorganisation*. Stockholm: LT.
- Jordbruksutredningen (1930). *Betänkande angående vissa åtgärder för mejerihanteringens och smörexportens befrämjande* (SOU 1930:4). Stockholm.
- Jordbruksutredningen (1933). *Betänkande angående produktions- och avsättningsförhållandena för slaktdjur samt kött och fläsk* (SOU 1932:12). Stockholm.
- Jordbruksverket (2015). *Livsmedelskonsumtionen i siffror. Hur har konsumtionen utvecklats de senaste femtio åren och varför?* (Rapport 2015:15). Jönköping: Jordbruksverket.
- Specht, J. (2019). *Red Meat Republic*. Princeton NJ: Princeton University Press.

Svärdström, K. F. (1959). *Från oxdrifter till slakteriförening. Festskrift utgiven till Östergötlands andelsslakteriförenings 25-årsjubileum*. Stockholm: LT.

Wade, L. C. (1987). *Chicago's Pride. The Stockyards, Packingtown, and Environs in the Nineteenth Century*. Urbana: University of Illinois Press.

Wiking-Faria, P. (1986). "Ha det förspant". Med häst eller ox som dragare? *Husdjuren och vi*. Stockholm: Nordiska museets förlag.

BILDMATERIAL

Illustration på sida 67 är en detalj ur fotografi på sida 74: Malmö Stads Offentliga Slakthus. Interiör. Carlskgatan 12. 1904. Foto: Viktor Roikjer, Malmö Museer.

Gustav Olsson

Foderareal och djurtäthet i Torna och Bara härad 1570-1810

EN UNDERSÖKNING BASERAD PÅ LENNART ANDERSSON PALMS DATABASER

Den föreläsningsserie som Centrum för Öresundsstudier ordnade tillsammans med Kulturen under hösten 2019 hade som tema "Djuren! Våra moraliska och nationella gränser" och tog oss genom flera sekler med fisken, grisen, hästen och oxen som vägvisare. Under tecknad hade förmånen att få moderera föredragen om oxen och i samband med detta började jag fundera kring det lokalsamhälle som djuren hade verkat i. Vad visste vi egentligen om 1500-, 1600- och 1700-talets djurhållning i trakten kring Lund? Jag kände till att en forskargrupp vid Göteborgs universitet ganska nyligen hade sammanställt stora mängder historiska data för Sverige 1570-1810 och jag ställde mig frågan om det kunde vara möjligt att med hjälp av denna databas få närmare kunskap i ämnet.

Särskilt ställde jag mig frågan om databasen kunde belysa frågor kring foderareal och djurtäthet och framför allt kring oxarnas roll i omlandet kring Lund. Databasens uppgifter är, som de flesta kulturhistoriska data, summerad på socken och häradsnivå och jag valde därför att definiera "omlandet kring Lund" som Torna och Bara härad. De två häraderna motsvarar i stora delar dagens kommuner Lund, Staffanstorps, Lomma och Burlöv samt mindre, närliggande delar av Kävlinge, Sjöbo, och Svedala kommuner.

DATABASEN OCH KÄLLÄGET FÖR RESPEKTIVE ÅR

Den jordbruksstatistiska databasen har sammanställts i ett projekt vid Göteborgs universitet med finansiering från Vetenskapsrådet och Göteborgs universitet. Lennart Andersson Palm och forskare kring honom har samlat och bearbetat statistiska uppgifter för perioden 1570-1810. De gör nedslag med 60 års mellanrum och stannar alltså vid årtalen

1570, 1630, 1690, 1750 och 1810. För vart och ett av de fem årtalen finns materialet tillgängligt i en excel-fil och en tillhörande rapport där rapporterna publicerats under perioden 2012-2016. Det som gör databasen värdefull är att den för första gången gör data för hela Sverige tillgängligt för jämförelser över längre tid och jämförelser mellan regioner. Eftersom den ganska nyligen gjorts tillgänglig behöver forskningen granska den kritiskt och pröva till vad den kan användas.

De uppgifter som sammanställts är till stor del av agrarhistorisk (jordbrukshistorisk) karaktär – befolkning, åkerareal, odling, djurhållning, foderareal m.m. och de årtal som valts ut är sådana där källäget av olika skäl är tillfredsställande, eller i vart fall något bättre än annars. Eftersom åren är valda utifrån de rikssvenska källorna påverkas undersökningen för skånsk del av det faktum att Skåne vid de första två tidsskikten låg i Danmark och först vid de senaste två tidsskikten var fullt integrerat i Sveriges administrativa system.

Det nordiska sjuårskriget mellan Danmark och Sverige hade pågått 1563-1570 och vid freden i Stettin enades man om att Skåne, Blekinge, Halland och Bohuslän skulle fortsätta att tillhöra Danmark-Norge men också att Sverige mot en lösensumma om 150 000 riksdaler skulle få tillbaka sin öppning mot Nordsjön vid Älvsborgs fästning – den s.k. "Älvsborgs lösen". Till stor glädje för kommande historiker valde man att betala lösensumman genom att det lades en extra förmögenhetsskatt på befolkningen i Sverige. Därigenom registrerades dels alla hushåll och beskattningsbara individer i Sverige, dels deras egendom - bl.a. hur mycket boskap de ägde.

Årtal 1570 har alltså valts eftersom det finns bra material i skatteunderlagen för Älvsborgs lösen. Nästa årtal har också delvis valts eftersom det finns ett bra material i skatteunderlagen. Under några år kring 1630 tog man ut en särskild förmögenhetsskatt i Sverige som baserades på hur mycket man sådde på sina åkrar och hur mycket boskap man ägde. Underlaget till denna skatt är de s.k. boskaps- och utsädeslängderna. Samtidigt inledde lantmäteriet sin verksamhet genom att upprätta kartor över ett stort antal byar i Sverige, kartor där man registrerade åkerarealen och ängsmarkernas avkastning. Efter en intensiv kartering av byar under 1630-talet kom arbetet att ta en något annan inriktning och först under 1680- och 1690-talen började man återigen att kartera byar i någon större omfattning. Detta var ett behov som bl.a. uppstod som en följd av att Karl XI i den s.k. reduktionen bestämde att kronan skulle ta tillbaka egendom som hans företrädare skänkt till olika adelsfamiljer (Tollin 1991).

Statsförvaltningen fortsatte att generera bra källmaterial genom de årliga jordeböckerna som registrerade alla skattskyldiga jordägare och från 1734 kom den nya lagsamlingen "Sveriges rikes lag" med skyldighet att upprätta bouppteckning efter alla avlidna. I bouppteckningen registrerades bl.a. den avlidnes innehav av boskap och ibland även den säd som såtts ut på marken för att bli nästa års skörd och räknades som dödsboets egendom. Från 1757 gavs möjligheten att genomföra storskifte av jordbruksmarken i en by, något som innebar att marken fördelades på nytt mellan byns delägare så att de fick

Bild från Spjutseröd, Perstorp socken. Foto: Per Stjernberg, Kulturen i Lund.

färre stycken mark och en lång rad nya kartor med uppgifter om arealer och markanvändning upprättades under de kommande årtiondena. Det sista tidsskiktet är valt eftersom prästerna gavs i uppdrag att samla in ett underlag för jordbruksstatistik år 1805.

För 1570 och 1630 finns alltså bra siffror från skatteunderlagen och för 1630 och 1690 finns bra kartserier, liksom i stor utsträckning för de följande tidsskikten 1750 och 1810. För dessa senare finns också bouppteckningarna som ett allmänt spritt källmaterial. Underlaget till Älvsborgs första lösen var föremål för en stor sammanställning av statistik för året 1571 som gavs ut av Hans Forsell redan i slutet av 1800-talet (Forsell 1872-1883) och här har alltså de som arbetat med databasen kunnat stödja sig på Forsells sammanställning.

Det finns inte någon motsvarighet till Älvsborgs lösen och det därmed genererade källmaterialet för de tidigare danska landskapen. Det som finns är närmast ett antal boskapskatter från tiden kring 1570, skatter som dessutom kan ha varit inspiration till den förmögenhetsbeskattning som finansierade Älvsborgs lösen (Andersson Palm 2013:25). Dessvärre är underlagen inte bevarade utan kvar är endast sammanställningar summerat per större områden (härad eller slottslän). Eftersom beskattningen är baserad på boskapsinnehaven på ett sätt som liknar beräkningen av nötkreatursenheter (mer om begreppet längre fram i texten) där man betalade mer för storboskap och mindre för små fjäderfå kan de länsvisa summeringarna ändå användas för att uppskatta det summerade antalet djur per område och för hela Skåne. Därmed är det också möjligt att fördela siffrorna på sockennivå baserat på antal brukare m.fl. grunder. En uppskattning av enskilda djurslag – t.ex. antal oxar - blir däremot rena gissningar (Andersson Palm 2013:133).

Boskapsbeståndet för 1630 är enligt Andersson Palm svårt att uppskatta då det saknas motsvarighet till de svenska boskaps- och utsädeslängderna ”för Skåne och Blekinge saknas direkta uppgifter om åker och äng nästan fullständigt för någon tidpunkt nära 1630” (Andersson Palm 2016:206). Man har i stället valt att utgå från uppgifter kring 1670 och göra en grov skattning, ”för Skåne och Blekinge har i regel uppgifter från början av 1670-talet fått bidra till en grov bild” (Andersson Palm 2016:149).

Det är alltså först med 1671 års revningsprotokoll, alltså de skatteunderlag som svenska kronan upprättade efter att Skåne blivit del av Sverige, som man får en någorlunda god bild av förhållandena, men Andersson Palm menar att det går att använda dessa siffror för att få en bild av normalläget kring 1630 (Andersson Palm 2016:213). I en jämförelse mellan de närliggande Sunnerbo härad i Småland med uppgifter för 1630 och Norra Åsbo härad i Skåne med uppgifter från 1670 konstaterar han att antalet djur per hushåll och per tunnland sådd åker är likartat, något som skulle tala för att djurtalet hållit sig oförändrat under perioden (Andersson Palm 2016:214). Det är möjligen rimliga antaganden men eftersom siffrorna för 1690 också är baserade på 1671 års revningsprotokoll innebär det att statistiken ger bilden att ingen förändring skedde från 1630 till 1690.

För 1750 är uppgifterna om djurantal baserade på häradsvisa undersökningar av ca 25 bouppteckningar. Siffrorna är sedan fördelade på sockennivå efter t.ex. mantal eller annan fördelningsgrund (Linde 2012:18-20). Man för ett rätt ingående resonemang kring metoder för att säkerställa att det verkligen är aktiva brukares bouppteckningar som använts (Linde 2012:7ff). Metoden innebär rimligen att uppgifterna blir säkrare ju större underlaget är och på häradnivå bör man kunna räkna med att de ger en god bild av faktiska förhållanden. Så vitt jag kan bedöma är det också i redovisningen för 1750 som den första riktigt säkra uppgiften redovisas. Här citeras nämligen en rapport från magistraten i Lund som anger att man har ”inalles” 1050 får (Linde 2012:46).

För 1750 har man även gjort antagandet att ”vissa skogsområden i Torna härad tillämpar ensäde” (Linde & Andersson Palm 2014:33) något som förklarar de höga siffrorna för andel besädd åker. I själva verket finns det skäl att tro på en närmast motsatt förklaring. Ensäde innebär att man varje år besår hela sin åkermark men här är en mer trolig förklaring att markerna var så magra att den möjliga åkern brukades i ett sorts roterande ensäde där man odlade en del av marken ett eller ett par år i följd och därefter lät marken vila under en så lång trädesperiod att den helt enkelt inte längre räknades som åker. Från Kulturens Östarp som ligger i en av de berörda socknarna vet vi att man har tillämpat just den typen av odling.

Uppgifterna för 1810 är också baserade på bouppteckningar. Metoden är samma som användes för det föregående tidsskiktet, 25 bouppteckningar per härad valda så nära referensåret som möjligt (Linde & Andersson Palm 2014:33) Dock har man inte kunnat identifiera fler än 13 bouppteckningar för Torna härad, varför uppgifterna möjligen är mindre tillförlitliga när det gäller detta härad. Som stöd för bedömningen av Torna

Alfred Olsson i Riseberga omkring 1917-18. Foto: Per Stjernberg, Kulturen i Lund.

häradss djurantal har man använt ett medeltal av sammantaget 39 bouppteckningar från Torna och Bara härad (Linde & Andersson Palm 2014:89).

Uppgifterna om areal äng är hämtad ur jordbruksstatistik från 1907 (Linde & Andersson Palm 2014:45). Det är svårt att se hur uppgifter om ängsareal 1907 skulle kunna vara representativt för motsvarande areal 1810, eftersom det var under detta århundrade som man övergick från att skörda vinterfoder på naturliga ängar till att odla det som vallgröda (sått gräs) på åkern. Den redovisade arealen äng är för de två häraderna 3997 tunnland, något som förefaller orimligt lågt för att underhålla det redovisade antalet djur. Dessutom redovisar t.ex. *Historiskt-geografiskt och statistiskt lexikon öfver Sverige VII* tryckt 1866 inte mindre än 7973 tunnland naturlig äng för enbart Torna härad (1866:66).

DATABASENS INFORMATION

Databasens stora fördel är att en stor mängd information nu finns samlad och tämligen lättöverskådlig. Eftersom formatet är excellfil blir det också enkelt att sortera och summera den information man är ute efter. Som synes ovan är siffrorna ibland snarare baserade på "sannolika uppskattningar" än på faktiska arkivuppgifter. De säkraste uppgifterna är befolkningsuppgifterna och det kan finnas skäl att påminna sig om befolkningsstrukturen inför en fördjupning i djurtätheten.

Den samlade befolkningen och samlade åkerarealen i Torna och Bara härad har utvecklats enligt följande:

ÅR	INVÅNARE	ÅKERAREAL	ÅKER/INVÅNARE
1570	9 359	25 661	2,74
1630	11 113	33 179	2,99
1690	11 723	33 179	2,83
1750	16 097	42 491	2,64
1810	22 923	54 717	2,39

År 1570 var Genarp, Hyby och Dalby de tre folkrikaste socknarna med en befolkning över 420 invånare per socken. Samtidigt var Bjärshög, Knästorp och Norra Nöbbelöv de tre folkfattigaste socknarna med en befolkning under 75 invånare per socken. För följande tidsskikt är Hyby, Genarp och Blentarp de folkrikaste socknarna med befolkning över 556 invånare år 1630, över 627 invånare år 1690, över 860 invånare år 1750 och över 1085 invånare år 1810.

De folkfattigaste socknarna är året 1630 Knästorp, Flackarp och Bjärshög med befolkning under 87; året 1690 Görslöv, Knästorp, Bjärshög med befolkning under 87; året 1750 Görslöv, Knästorp och Bjärshög med befolkning under 120 samt året 1810 Knästorp, Flackarp, Bjärshög med befolkning under 168.

Databasen räknar Lunds domkyrkoförsamling som stad medan sankt Peters kloster räknas som landsbygd. Domkyrkoförsamlingens invånarantal var för de fem tidsskikten 860; 1211; 1251; 2058 samt 3224. Domkyrkoförsamlingens befolkning i relation till den kringliggande landsbygden var tämligen stabil men ökade något under 1700-talet från 9,2% över 10,9% och 10,7% till 12,8% och slutligen 14,1%.

Databasen innehåller också uppgifter om odlingssystemet, d.v.s. hur stor andel av åkermarken som besåddes respektive fick ligga obesädd i vila ("träda") ett enskilt år. Tresäde, som innebär att åkern delades i tre delar varav två besåddes och en trädades, är det dominerande odlingssystemet under hela perioden. Det anges som odlingssystem för samtliga socknar utom Lomma i de första tre tidsskikten. För Lomma uppges istället firsäde som dominerande odlingssystem. I de två sista tidsskikten är fortfarande tresäde det dominerande odlingssystemet men många fler har firsäde och ett antal socknar kring Romeleåsen (Silvåkra, Revinge, Everlöv, Gödelöv) har ännu större andel besädd åker. Detta beror sannolikt på att man tillämpade det roterande ensäde som beskrivits tidigare i denna text, där åkermarken besåddes något eller några år och sedan fick vila en längre period och därför inte räknades som åker. I Kyrkheddinge och Esarp redovisar man tvåsäde både 1750 och 1810.

DJURTÄTHET OCH FODERAREAL

Inom ramen för ett relativt stabilt odlingssystem och en efterhand långsamt växande men stabilt fördelad befolkning kan det vara intressant att tillföra data för djurtäthet och foderareal.

”Östarp Interiör från gammalgården med ’plättiga’ svin samt Färsingahingsten Taman”. Vykort. Källa: Kulturen i Lund.

Djurtätheten anges dels i form av uppgifter om antal djur per djurslag och dels som ett sammanvägt antal ”nötkreatursenheter”. Nötkreatursenheten (Ne) är inom ekonomisk historia och kulturgeografi ett vedertaget sätt att indexera antal djur. Den skala som brukar användas för det förindustriella jordbrukets tid är följande: 1 häst = 1,5 Ne, 1 unghäst = 0,75 Ne, 1 nötkreatur = 1 Ne, 1 ungnöt = 0,5 Ne, 1 får = 0,1 Ne, 1 get = 1/12 Ne, 1 svin = 0,25 Ne (Andersson Palm 2013:8).

Antalet djur för 1570 och 1630 baseras på skatteuppgifter och i tidigare diskussioner om dessas värde som källa har bl.a. Hannerberg menat att antalet unga djur underskattats (Andersson Palm 2016:16-23). I databasen har man därför använt sig av Hannerbergs metod för att uppskatta det verkliga antalet djur och redovisar siffrorna med respektive utan detta ”Hannerbergstillägg” (Andersson Palm 2013:8, 30)

Foderarealen är den areal som nyttjas för djurens utfodring sommar och vintertid. Under den tid som databasen omfattar fick djuren sitt sommarfoder genom att vistas utomhus och beta. Foderarealen under betessäsongen utgjordes därmed dels av den del av åkermarken som låg i träda och dels av utmarken, den mark som inte brukades som åker eller äng. I denna del av Skåne var stora delar av utmarken de s.k. fåladsmarkerna, betesmarker som låg i utkanten av byarnas ägor och var inhägnade till bete. Vinterfodret hämtades från ängsmarken, den ständigt gräsbevuxna areal där gräset skördades med lie under slåttern i juli för att sedan torkas till hö och förvaras i gårdens foderlador till vintern. Eftersom avkastningen från ängarna noterades i jordeböckerna finns det data för detta under en del av åren. Djurtätheten, antalet oxar samt den samlade höskörden i Torna och Bara uppgick enligt databasen till:

ÅR	DJURTÄTHET (NÖTKREATURSENHETER)	OXAR	LASS HÖ	NE/ INVÅNARE	NE/ TUNNLAND
1570	29 057	i.u.	32 987	3,10	1,13
1630	24 143	2270	41 478	2,17	0,73
1690	39 614	i.u.	41 478	3,38	1,19
1750	45 824	3218	i.u.	2,85	1,08
1810	33 346	3341	i.u.	1,45	0,61

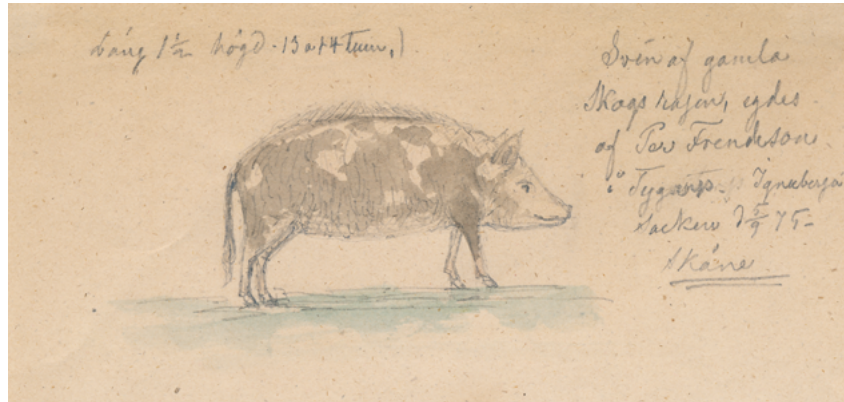
Databasen ger dessvärre inga uppgifter om betesarealen vid något av de fem tidssnitten. Det finns helt enkelt inga enkelt tillgängliga översiktliga data för detta. Man kan göra tankeexperimentet att i stort sett all areal som inte odlades som åker användes för djurfoder, endera som betesmark eller som ängsmark. Eftersom den odlade åkerarealen successivt ökar under den studerade tidsperioden skulle detta kunna tas som en indikation att foderarealen minskar eller i vart fall blir intensivare utnyttjad. Det bör särskilt noteras att uppgifterna om antal djur 1630 respektive 1690 är baserade på samma källmaterial, till största delen revningsprotokoll från ca 1670. Skillnaden i redovisat antal djur beror i stället på att databasen använt två olika metoder för att beräkna statistik utifrån detta källmaterial. För år 1630 har man ”homogeniserat” uppgifterna men för år 1690 ”redovisas dock bara revningsmännens ursprungliga uppdelning av djuren” (Andersson Palm 2012:128). Min bedömning är att man i huvudsak bör bortse från djuruppgifterna för år 1630.

SAMLAD BILD

Sven Dahl publicerade 1942 standardverket *Torna och Bara. Studier i Skånes bebyggelse och näringsgeografi före 1860* och detta är än idag ett ofta citerat verk inom skånsk agrarhistoria (Wetterberg 2017; Skansjö 1997). Fokus ligger på att beskriva det förindustriella jordbrukssamhället i Torna och Bara härader men han gör också täta referenser till material för Skåne som helhet.

Kring boskapen skriver han ”Det hade varit intressant att göra en sammanställning av jordrevningsprotokollets uppgifter om boskap i hela Skåne, men därifrån måste jag i detta sammanhang avstå” (Dahl 1942:148). Först med den här refererade databasen finns ett material som möjliggör den typ av översiktlighet som Dahl efterfrågar. Det är också möjligt att använda databasen för att följa utveckling över längre tid och därmed även att fånga upp förändringar som skedde inom ramen för det förindustriella jordbruket.

Med tanke på att tidsperioden sträcker sig över 240 år och dessutom ganska dramatiska år får man tillstå att siffrorna uppvisar en påtaglig stabilitet. Odlingsystemet är stabilt och den variation som finns är snarast varianter inom ramen för tresädet och möjligtvis även ett uttryck för bättre källäge som t.ex. gör att det roterande ensädet på Romeleåsen fångas upp i statistiken.

”Svin af gamla Skogsrasen, egdes af Per Frenksson i Tygarp, Ignaberga socken 5 sept 1875. Skåne”.
Källa: Mandelgrenska samlingen, Folkklivarkivet med Skånes musiksamlingar.

Relationen mellan stora och små socknar liksom urbaniseringsgraden ändrar sig väldigt lite och väldigt långsamt. Det är i stort sett samma socknar som är folkrika eller folkfattiga genom hela perioden. Man bör tänka sig att det som inom bl.a. arkeologi och agrarhistoria brukar kallas kolonisationen, nämligen bosättningens, bebyggelsens och odlingens spridning över allt större områden varit till stora delar slutförd vid mitten av 1500-talet och det fanns knappast några stora ödemarker att bebygga under de följande århundradena.

Dock är det värt att notera hur socknarna med störst befolkning finns mot Romeleåsen medan socknarna med minst befolkning finns mer centralt, kring Lund och kanske t.o.m. kring den ännu äldre centralorten Uppåkra. Detta kan möjligen vara spår av att socknar med ungefär lika stor befolkning bildades under 1100- och 1200-talet och att det därefter har skett en expansion i befolkningssiffrorna genom att områdena mot Romeleåsen koloniserats under medeltiden. Den svaga, nästan stagnerande befolkningsutvecklingen under 1600-talet stämmer väl överens med de många krigen som i olika grad drog över Skåne under perioden.

Även om det produktionstekniska ramverket var så pass stabilt fanns det en tydlig riktning i den långsamma, långsamma utvecklingen. Landskapet utnyttjades allt intensivare, med ökad sädesodling och mindre och mindre plats för djuren. Sett över längre tid blev det fler människor i relation till antalet djur och dessutom färre djur i relation till den odlade arealen. Trots detta var det lång tid kvar till det typiska sydvästskånska helåkerslandskapet. Den besådda arealen uppgick som mest till 35% år 1810 och det var långt kvar till exempelvis det tidiga 1900-talet när den odlade jorden i de två häraderna summerade till något över 76% av all mark (BiSos 1907).

Staden Lunds omland under det förindustriella jordbrukets sista sekler var alltså ett landskap som präglades av intensivt markutnyttjande men ännu hade kvar stora gröna

områden i form av betade trädor, fäladsmark eller ängsmark. Det var även ett landskap med långsamt ökande befolkning där det fanns ett stort och ständigt närvarande inslag av djur.

Riktningen var dock utstakad mot ett kapacitetstak. Ekologiska spänningar som balansen mellan mängden djur och därmed mängden gödsel å ena sidan och den besådda åkerarealen å andra sidan eller balansen mellan antal tunnland odlad jord å ena sidan och antal människor som skulle försörjas på denna jord å andra sidan blev alltmer accentuerade. Försörjningen kom att kräva en annan produktionsmodell och den begynnande agrara revolution som kom med 1800-talet levererade en sådan modell med jordskiften, växelbruk, mekanisering och urbanisering.

Och oxarna, vad säger databasen då om oxarna? Ja, inte så mycket. De stora oxdrifterna och oxhandeln med kontinenten sätter exempelvis väldigt lätta spår och för att få veta mer om dem behöver man söka sig till helt andra källmaterial. Kanske får man när det gäller just denna fråga inte veta så mycket mer av databasen än att det var betydligt vanligare att vara människa än att vara ox i staden Lunds omland under perioden 1570-1810. Databasens främsta värde ligger i stället i att stora mängder data nu samlats i en form som möjliggör snabb bearbetning och jämförelser över lång tid. Det är de stora, långa rörelserna som studeras bäst och syns bäst i databasens material.

REFERENSER

DATABASEN

- Lennart Andersson Palm. Göteborgs universitet, Historiska institutionen (2014). *Sockenvis jordbruksstatistik för 1570*. Svensk nationell datatjänst. Version 1.0. <https://doi.org/10.5878/001684>
- Lennart Andersson Palm. Göteborgs universitet, Historiska institutionen (2014). *Sockenvis jordbruksstatistik för 1630*. Svensk nationell datatjänst. Version 1.0. <https://doi.org/10.5878/001683>
- Lennart Andersson Palm. Göteborgs universitet, Historiska institutionen (2014). *Sockenvis jordbruksstatistik för 1690*. Svensk nationell datatjänst. Version 1.0. <https://doi.org/10.5878/001685>
- Lennart Andersson Palm. Göteborgs universitet, Historiska institutionen (2014). *Sockenvis jordbruksstatistik för 1750*. Svensk nationell datatjänst. Version 1.0. <https://doi.org/10.5878/001686>
- Lennart Andersson Palm. Göteborgs universitet, Historiska institutionen (2014). *Sockenvis jordbruksstatistik för 1810*. Svensk nationell datatjänst. Version 1.0. <https://doi.org/10.5878/002159>

LITTERATUR

- Andersson Palm, L. (2013). *Sverige 1570. Åkerbruk, boskapsskötsel, befolkning*. Göteborg: Institutionen för historiska studier, Göteborgs universitet.
- Andersson Palm, L. (2016). *Sverige 1630. Åkerbruk, boskapsskötsel, befolkning*. 2. uppl. Göteborg: Institutionens för historiska studier, Göteborgs universitet.
- Andersson Palm, L. (2012). *Sverige 1690. Åkerbruk, boskapsskötsel, skog, befolkning*. Göteborg: Institutionen för historiska studier, Göteborgs universitet.

Dahl, S. (1942). *Torna och Bara häradet. Studier i Skånes bebyggelse- och näringsgeografi före 1860*. Lund: Meddelanden från Lunds universitets geografiska institutions avhandlingar VI.

Forssell, H. (1872-1883). *Sverige 1571. Försök till en administrativ-statistisk beskrifning öfver det egentliga Sverige, utan Finland och Estland*. Stockholm: Norstedt.

Linde, M. (2012). *Sverige 1750. Åkerbruk, boskapsskötsel, befolkning*. Göteborg: Institutionen för historiska studier, Göteborgs universitet.

Linde, M. & Andersson Palm, L. (2014). *Sverige. Åkerbruk, boskapsskötsel, befolkning*. Göteborg: Institutionen för historiska studier, Göteborgs universitet.

Skansjö, S. (1997). *Skånes historia*. Lund: Historiska media.

Tollin, C. (1991). *Ättebackar och ödegården*. Stockholm: Riksantikvarieämbetet.

Wetterberg, G. (2017). *Skånes historia II. 1376-1720*. Stockholm: Albert Bonniers förlag.

BiSoS. (1909). *Hushållningssällskapens berättelser för år 1907*. Stockholm: P.A. Norstedt & söner.

Historiskt-geografiskt och statistiskt lexikon öfver Sverige VII. 1866. Stockholm: Åke C.W. Hammars förlag.

BILDMATERIAL

Illustration på sida 80 detalj ur fotografi taget av Mårten Sjöbeck maj 1935 i Belteberga, Ottarps socken. Källa: Mårten Sjöbecks landskapsfotografier, Universitetsbiblioteket, Lunds universitet.

Björn Magnusson Staaf

Boskap och landskapande

AKTANTEN AUDHUMBLA

Från det okända kom kon Audhumbla. Stenarna omkring henne täcktes av salt rimfrost. Audhumbla slickade på den frusna daggen. En gestalt trädde fram ur hennes saliv och stenen. Det var Bure, som skulle bli anfader (och kanske också anmoder) till gudarna.

Kon Audhumbla spelar en central roll i den nordiska mytologin om hur världen kom till. Nötkreatur ingår på olika vis i gudaberättelser och skapelsehistorier i många andra religioner. Den grekiska gudinnan Hera, maka till gudarnas konung Zeus, hade till exempel epitetet ”den koögda”. I flera forntida keltiska hjältesagor utgör stölder av helig boskap viktiga narrativa element. Kor, tjurar, kalvar och oxar intar en viktig plats inom de äldre polyteistiska trossystem som har koppling till de indo-europeiska språkgrupperna, från Nordeuropa till Indien. De förekommer dock flitigt även i religioner som inte är förbundna med den indo-europeiska språkfären. Den egyptiska gudinnan Isis-Hathor avbildades exempelvis med kohorn på huvudet. I kristendomen symboliserar evangelisten Lukas av oxen. Nötdjurens rang i den religiösa föreställningsvärlden speglar den viktiga plats de intog i det mänskliga vardagslivet. Boskap associerades i äldre tid även på ett tydligt vis med välstånd och egendom, vilket avsatt spår i senare modernt språkbruk. Begreppet ”pekuniär” kan exempelvis härledas till det latinska ordet ”pecus”, som betyder just nötboskap. Uttrycket ”kassako” används i dagligt tal på svenska.

Påståendet att nötdjur varit viktiga för människan är inte särskilt utmanande eller djärvt. Om utsagan gjorde gällande att de haft en aktiv roll i samhällsutvecklingen under flera tusen år skulle det kanske dock uppfattas som mer provocerade. Kan ett djur vara aktivt i mänsklig samhällshistoria? Skulle de ha drivit skiftande politiska agendor? Har kor utvecklat ideologier eller strategiska vinstintressen? Knappast, men hur begreppet ”aktiv”

skall förstås förtjänar att diskuteras. Om begreppet endast kopplas till direkt mänskligt och intentionellt handlande blir betydelsen snävt begränsad. En sådan kringskuren förståelse av begreppet ”aktiv” begränsar förståelsen av de komplicerade ramverk som sätter villkor för samhällsförändring över tid.

Antropologen och filosofen Bruno Latour är en av de forskare som utvecklat den sociologiska teori som kommit att kallas ”Actor-Network-Theory” (ANT). Väldigt förenklat kan teorin sägas vila på grundantagandet att samhällen konstrueras, formas, transformeras och utvecklas genom olika relationer. Detta skiljer egentligen inte teorin från flertalet andra samhällsvetenskapliga eller historiska teoribildningar. Skillnaden består främst i att ANT-teori tillmäter faktorer som teknik, föremål, miljömässiga faktorer och andra icke-mänskliga faktorer en aktiv roll eller kraft. Genom sitt sätt att vara skapar de specifika betingelser för de system av relationer som de ingår i och blir på så sätt aktiva. De delar i ett nätverk som med sina egenskaper och krafter medierar, formar och bidrar till att skapa skillnader i nätverkskonstruktionerna betecknas som aktanter av Latour. Människor ingår givetvis högst aktivt i forandet av dessa nätverkssystem, med sina värderingar, strategier och föränderliga handlingsmönster. Människan har dock i ANT-teori inte samma tydligt överordnade position över andra aktanter som i flertalet andra samhälls- och historieteorier. Detta har av vissa forskare uppfattats som provocerande och möjligen kan själva termen ”aktant” verka något missledande i detta sammanhang. Det bör därför understrykas att Latour inte menar att icke-mänskliga aktanter verkar utifrån intentioner, eller planerade avsikter såsom människor gör (Latour 2005).

Kanske speglar kritiken mot ANT-teori ett perspektiv på tillvaron som vuxit fram under de senaste seklen, i vilket människan ses som självklart överordnad allt? Människan står i självklart centrum i den moderna syn på världen som utvecklats sedan 1700-talets upplysning. Idén att människan genom fördjupad kunskap och förståelse om världen också kan påverka den och förändra den till sin fördel rymmer naturligtvis en sanning. Denna idé kan i sin förlängning emellertid också låta oss tro av vi fullt ut kan behärska och kontrollera världen och naturen. Tanken att det i de nätverk som bygger upp vår tillvaro finns aktanter som inte är tämjda och förutsägbara kan ur ett sådant perspektiv väcka obehag. Föreställningen om människan som naturens herre är dock inte så gammal. Sett i ett historiskt långtidsperspektiv är det snarare så att människor varit högst medvetna om att det funnits krafter bortom deras kontroll. Människan intar i de uråldriga mytologierna inte sällan en ganska blygsam roll som aktant i tillvaron. De olika gudarna kan ses som representationer för de skilda krafter som skapade villkoren för livet i världen.

Kon Audhumbla i den nordiska mytologin skulle kunna tolkas som ett exempel på en mytologisk aktant. Hon har ingen intention att frambringa gudarnas anfader (och eventuella anmoder) när hon kommer inlunkande ur det okända. Det är den salta rimfrostens på stenarna som lockar henne att slicka på dem. Bure framträder utan någon uttalad avsikt eller vilja från någon, men genom sin akt skapar Audhumbla förutsättningarna för gudarna. Världen skapas i denna myt genom icke-intentionella relationer mellan aktanter, mellan en ko och stenar.

NÖTKREATUR, LANDSKAP, BEBYGGELSE OCH IDENTITETER

ANT-teori gör inte anspråk på att förklara varför vissa fenomen uppstår, eller vad som ligger bakom utvecklingslinjer i historien. Det är i första hand en teori för beskrivning av nätverksrelationer, och med hjälp av sådana beskrivningar kan en fördjupad förståelse av olika ramverk i samhället skapas (Latour 2005). ANT-teori är alltså ett verktyg för nätverksanalys som kan användas i skilda sammanhang. Denna teori skulle till exempel kunna hjälpa oss att förstå hur nötdjur på olika vis fungerat som aktanter i historien, vilket jag delvis kommer att försöka göra i denna text.

Vad gör nötdjur i sin roll som aktanter? Många är nog mycket väl medvetna om deras natur, kanske kan detta te sig som så banalt självklart att det borde kunna tas för givet. Sett ur ett ANT-teoretiskt perspektiv är det dock av betydelse att klart uttrycka vad denna natur egentligen består i. Jag redogör därför här kort för några av deras fundamentala behov som jag kommer att återkomma till i mitt resonemang. De äter antingen foder som människor ger dem, eller genom bete. När de väl tuggat i sig sin mat går födan genom ett komplicerat matsmältningssystem och restprodukterna kommer ut i form av avföring. Djuren är gräsätare och eftersom de har en betydande kroppshydda kräver de stora mängder mat, vilket i sin tur tar stora markytor i anspråk. Kor formar därmed landskap. Intensiv boskapsskötsel formar storskaliga landskapskaraktärer. Odling av foderväxter är en del av denna process. Betandet påverkar flora och många sorters växter är helt beroende av den särskilda sorts markbearbetning som nötdjurens gräsätande alstrar. Floran ger i sin tur liv åt olika typer av insekter, vilket i sin tur genererar förutsättningar för andra sorters djur såsom fåglar. Nötdjurens behov av mat är en avgörande del i omfattande ekosystem. Den sorts landskap som vi idag betecknar som ”öppna landskap” är ofta ekosystem präglade av betning.

Ett landskap är inte bara att förstå som ett biologiskt ekosystem, det är också en del av en mänsklig föreställningsvärld. Poeten och rockmusikern Ulf Lundell hade på 1970-talet en stor hit med låten ”Jag trivs bäst i öppna landskap”. Den går att hitta på Youtube även under rubriken ”Sweden’s unofficial anthem”. Lundells avsikt var helt säkert inte att skapa en ny nationalsång, utan snarare ett försök att uttrycka en individuell frihetskänsla associerat till ett fysiskt landskap. Verket har samtidigt väckt nationalromantiska känslor i Sverige. Det kan synas anmärkningsvärt med hänseende till att Sverige enligt statistiska centralbyrån täcks av skog till 69%. Den typ av öppna landskap Lundell besjunger förekommer i Sverige först och främst i de delar av landet som hörde till det danska riket före år 1658. Det finns inget essentiellt samband mellan politiska nationsgränser och naturgeografiska landskapstyper, även om det ibland är lockande att tro så. Om Lundells sång öppnat med raden ”Jag trivs bäst i ekosystem med historisk koppling till nötkreatur” hade den förmodligen inte fått samma genomslag. Fullåkerslandskap finns i andra delar av Sverige och det finns stora skogsområden i Skåne, men slätter förknippas särskilt med föreställningar om det sydsvenska. Motivet av det öppna landskapet präglat av betning har samtidigt alltsedan 1800-talet bidragit till skapandet av nationell och regional identitet i Danmark och Skåne.

Johan Thomas Lundbye *Sjaellandsk landskap. Åben egn i det nordlige Sjaelland*, 1842. Källa: Statens Museum for Kunst.

De moderna europeiska nationalstaterna formades under 1800-talet, en period som präglades av romantiken. Nationsskapandet utvecklades inom ramen för ekonomiska, sociala och teknologiska utvecklingskrafter. De ideologiska värden som bars fram av intellektuella idéer om känslors betydelse var dock av fundamental betydelse för gestaltningen av nationerna (Bennet 2013). Nationerna föddes till stora delar ur skapandet av fosterlandskänslor. Fosterlandskänsla kan säkert te sig som ett något antikverat begrepp för många, samtidigt är det ändå intimt förbundet med det som benämns nationell identitet. Historiker, arkeologer och konsthistoriker vid akademierna sköt genom sin forskning och förmedling till kunskapsperspektiv som stärkte nationella diskurser (Magnusson Staaf 1994; Dam Christensen 2001, 2005). Konst, litteratur, musik och arkitektur bidrog på ett betydelsefullt vis till skapandet av fosterländska känslor, liksom museer medverkade till formandet av nationell identitet (Bennet 2013). Dessa konstverk och kulturinstitutioner kan betraktas som aktanter i det nätverk av relationer som byggde upp nationerna under 1800- och 1900-talet.

Det fysiska landskapet var ett vanligt motiv i 1800-talets nationalromantiska måleri. Johan Thomas Lundbyes (1818-1848) *Själländskt landskap, öppna ängder i det nordliga Själland* är ett exempel på detta. Målningen kan på ett sätt synas avbilda det helt vardagliga, en ögonblicksbild av en vy som är lätt att identifiera med Nordsjälland. Det ögonblickliga ger på samma gång känslan av tidlöshet, det konstanta, det eviga i platsen. De varelser som skänker en viss rörelse i landskapet är några nötkreatur och en människa. Alla är avbildade på visst avstånd och som detaljer, som om de var naturligt inordnade i den övergripande bilden. Genom det till synes vardagliga motivet framställs något som i själva verket är mycket större, nämligen det fysiska rum som utgör nationen.

Gustaf Rydberg *Pilvall och kälvfält, motiv från Viby*, 1904. Källa: Bukowskis/Wikimedia Commons.

Gustaf Rydberg (1835-1933), som studerade vid Konstakademien i Köpenhamn 1852-1855, och i Düsseldorf 1859-1864, tog i sina verk också fasta på landskapet (Kjellin 1925). En byst av Rydberg finns i Slottsparken i Malmö, där han givits epitetet "Skånes målare". Rydberg målade fram föreställningen om den skånska regionen, på samma vis som Lundbye målade fram något som skulle bli en känsla av Danmark. Trots att Lundbye och Rydberg arbetade i olika stil och teknik är deras alster tydligt befryndade. Om det inte vore för verkens titlar skulle det vara svårt att avgöra om Lundbyes och Rydbergs motiv är hämtade från Själland eller Skåne. Sedda tillsammans sker en anmärkningsvärd överlappning mellan dansk och svensk-skånsk nationalromantik, även om detta inte varit konstnärernas intention. Målningarna skulle lika gärna kunna illustrera transnationella dimensioner i landskap. De visar upp öppna odlings-, och beteslandskap karaktäristiska för sätt att bedriva lantbruk i vissa delar av Nordeuropa, där nötkreatur har en viktig betydelse. Stora delar av de jordbrukslandskap som idag präglar bygderna i Danmark och Skåne är till stora delar direkt, eller indirekt formade av nötboskap. Målningarna kan nästan skapa intryck av att detta är eviga landskap, som att de rymmer en inre essens som utgör själva kärnan i nationen eller regionen. I Danmark och Skåne fick detta slags landskap dock sin specifika accent i ett särskilt historiskt sammanhang under 1400-1600-talet.

DET DANSKA RIKETS OXHANDEL OCH VÄXELSPELET MELLAN DET GLOBALA OCH DET LOKALA

De öppna landskapen i Sydkandinavien har utvecklats över lång tid. Befolkningen i vad som idag utgör Danmark och Skåne började under yngre bronsålder, omkring 800-700 f.Kr., använda odlingsmetoder vilka skulle präglade jordbruket 2 500 år framåt. Arkeologiska

utgrävningar har nämligen visat att ett mer intensifierat gödselbruk introducerades vid denna tid. Detta innebar att boskapen stallades under vintern, utfodrades med hö, eller andra foderväxter. Gödseln kunde på grund av stallningen tas till vara på ett enklare vis och sedan läggas på åkrarna vars avkastning ökades avsevärt. Detta odlingsystem krävde en koordinerad markanvändning. Foderproduktionen måste stå i balans med åkerarealen. Principen för denna typ av odlingsystem har beskrivits med maximen ”Äng är åkers moder”. Gödselbruket kom således att fungera som strukturerande för en stor del av bebyggelsen i Sydskandinavien från järnålder och framåt. Övergripande bebyggelsemönster växlade visserligen under järnålder fram till medeltid på grund av sociala och ägomässiga transformationer. Gödselbruket fortsatte emellertid att vara en determinant för hur ägorna disponerades över årtusendenas gång (Björhem & Magnusson Staaaf 2006). Hjulplojen började användas i Sydskandinavien under medeltid, vilket gjorde att de bördiga men tunga lerjordarna som fanns på slätterna gick lättare att bruka. Hjulplojarna var dock mastiga att dra, ett arbete bäst lämpat för oxar (Myrdahl 1999:56). Nötdjuren blev som aktanter därmed av än större betydelse för de tekniska, ekologiska och ekonomiska nätverksrelationerna med hänseende till jordbruk.

På 1400- och 1500-talet ökade efterfrågan på korn och kött i Flandern, Nederländerna och Nordtyskland. Befolkningstalen började vid denna tid återhämta sig från 1300-talets stora pestepidemier i Europa. Pesten återkom visserligen med olika mellanrum, men dödstalen blev inte lika höga som vid 1300-talets mitt, då stora delar av Europas befolkning decimerats. Städerna blev allt viktigare för en ökad varuproduktion bland annat av textilier och befolkningen växte i dessa urbana centra. Det var under denna tid som fundamenten etablerades för den industriella utveckling som skulle kulminera under 1800- och 1900-talen. Omlandet till städer som Antwerpen, Amsterdam och Rotterdam förmådde inte längre leverera den mat som krävdes för att livnära stadsbefolkningen (Braudel 1982). Stekarna och kornet till ölen fick hämtas någon annanstans ifrån där förutsättningarna för jordbruk och boskapsskötsel var bättre. Sådana områden fanns inom delar av det danska riket. Det skedde under loppet av 1400-talet en omstrukturering av rikets ekonomi (Myrdal 1999:258). Sillexporten från Öresundsmarknaderna som under medeltiden utgjort grundvalen för dansk utrikeshandel blev mer marginell och upphörde till sist helt. Det var i stället korn och oxar som kom att spela den stora rollen i utbytet med omvärlden. Spannmål, boskap och hästar hade visserligen exporterats från det danska riket under medeltid, men i mer begränsad omfattning (Reisnert 2000, 2016).

Åkerbruket och boskapsskötseln intensifierades på grund av den ökade efterfrågan från kontinenten. Markerna i de bördigaste områdena av de danska territorierna kom nu att odlas upp så gott som helt. De områden som idag fortfarande kännetecknas av fullåkersbygd i Danmark och Skåne har varit detta alltsedan 1500-talet. Dagens åkrar är visserligen många gånger större, men detta beror på de ägoreformer som kom till stånd under 1700-tal och 1800-tal. Balansen mellan åker och äng var dock fortfarande nödvändig att upprätthålla inom 1500-talets lantbruk. Åker- och ängsarealerna satte därmed en snävare begränsning för ökningen av spannmålsproduktionen än vad ytorna för boskapsuppfödning gjorde.

Områden som var mindre lämpade för intensivt åkerbruk, men där det fanns stora och goda betesytor förekom bland annat på Jylland och i Skånes ris- och skogsbygder (Johannesson 1984; Wittendorff 1989; Skansjö 1997). Boskapsuppfödningen kom i Skåne särskilt att expandera i risbygden, vilken kan beskrivas som övergångsbygden mellan slätter och skogsbygd (Campbell 1928). Bebyggelsen kom under senmedeltid och renässans därför att expandera ut i dessa tidigare marginalområden för lantbruket. Behovet av livsmedel på kontinenten bidrog således i sin förlängning till en landskapsförändring i det danska riket. Städer som blev noder för utskeppningen av korn och oxar, såsom exempelvis Malmö, vann både i storlek och politisk betydelse (Tomner 1977).

Det uppstod i början av 1500-talet en konkurrens mellan de danska städernas borgare och högadeln då det gällde vinsterna från oxhandeln. Religiösa motsättningar mellan de som anammade protestantiska trosföreställningar och de som höll fast vid den katolska läran komplicerade konfliktytorna ytterligare. Denna situation kulminerade åren 1534-36 i den så kallade ”Grevefejden”, ett inbördeskrig som höll på att slita sönder det danska riket helt och hållet. Inbördeskriget resulterade bland annat i att reformationen drevs igenom av kung Christian III år 1536. Det danska ärkebiskopsdömet som haft sitt centrum i Lund kom genom reformationen att förlora hela sin politiska makt, kungen blev högsta herre över kyrkan. De största vinnarna i den politiska och ekonomiska maktstriden utgjordes emellertid av den protestantiska delen av högadeln. Perioden 1536-1660 har i dansk historieskrivning kommit att betecknas som ”adelsväldets tid”. Högadelns makt vilade till stor del på de vinster som genererades av korn- och oxexporten. Den danska högadeln var pådrivande då det gällde en ökad oxuppfödning. Många av de slottsbyggnader från 1500-tal och tidigt 1600-tal som adeln lät uppföra i Skåne är lokaliserade till risbygderna. De är i regel konstruerade av tegel och är i sitt arkitektoniska uttryck lika de slott som uppfördes i det övriga danska riket. Likheter är också många mellan dagens danska och skånska godslandskap. Personerna som byggde upp godsen hörde ofta till samma släkter. Kapitalet som gjorde uppförandet av de imposanta slotten möjliga kom från vinsterna av spannmåls- och oxhandeln. Själva silvret i mynten som utgjorde betalningen för oxar och korn kom i sin tur från den Nya Världen och silvergruvorna i Mexico och Sydamerika. På 1500-talet utvecklades ett intrikat sammansatt globalt ekonomiskt nätverk av relationer (Magnusson Staaaf 2006). Oxarna som betade på hedarna i Jylland och i de skånska ris- och skogsbygderna kan betraktas som aktanter i detta nätverk. Skånska bondgårdar som anlades med koppling till oxuppfödningen under 1500- och 1600-talet finns fortfarande bevarade. En av dessa är Sporrakulla gård i Göinge.

SPORRAKULLA GÅRD – DEN YTTERSTA ÄNDEN AV GLOBALA EKONOMISKA NÄTVERK

Sporrakulla gård ligger i Göinges skogsbygder väster om sjön Immeln och sköts av Glimåkra Hembygdsförening. Gården omnämns för första gången i text 1584 och den hörde då till Råbelöfs gods. Godset ägdes av Steen Clausen Bille (1527-1586). Denne adelsman, född på slottet Wanås i Göinge, hade studerat vid universitetet i Paris och var morbror till

astronomen Tycho Brahe. Han stod kung Fredrik II nära och hörde till det aristokratiska skikt i samhället som tog hem vinster från oxhandeln. Clausen Bille fick därmed även kapital för att grunda Klippans pappersbruk och kan därför räknas till de allra tidigaste danska industrientreprenörerna (Björk 2010). Tack vare skattelängder från denna tid vet vi att bonden på Sporrakulla hette Böre Mogensön, eller som vi idag skulle säga Börje Mogensen (Elfström 1976). Vi vet inte så mycket mer om Börje. Det förefaller dock rimligt att anta att en stor del av hans tid upptogs av skötseln om djuren, särskilt oxarna. Då oxarna växt till sig fick han, eller kanske hans barn, driva djuren mot Råbelöf som är beläget vid Råbelöfssjön i den nordligaste kanten av Kristianstadsslätten. Där stallades oxarna och göddes innan de drevs vidare för att så småningom skeppas ut från någon av de skånska hamnarna. Vandrigen från Sporrakulla till Råbelöf är ungefär tre mil lång och bör ha tagit minst en lång dag i anspråk. Takten måste ha bestämts helt och hållet av oxarnas maktiga lunkande. Var det med lättnad över att ha lämnat ansvaret för djuren, eller med känsla av saknad som folket från Sporrakulla vände stegen hemåt? Svaret på den frågan vet vi inte, men i betesgläntorna som öppnats i skogen idisslade fler unga oxar, som nästa år skulle ledas söderut. Djuren var orsaken till att Sporrakulla fanns, den yttersta länken i ett vidsträckt nätverk av ekonomiska relationer.

Christoffer Ulfeldt lät uppföra en ny huvudbyggnad för Råbelöfs slott år 1637. Råbelöf byggdes till vid sekelskiftet 1900 efter ritningar av bl.a. Henri Glaesel, arkitekt till Magasin du Nord i Köpenhamn. Vykort på Råbelöfs slott, 1906. Källa: Lindebilder.

Råbelöfs slott kan beskrivas som en nod för de spannmåls- och boskapsaffärer som adelsfamiljen Bille ägnade sig åt under 1500-talet och början av 1600-talet (Murray 2010:40). Ägarna av Råbelöf var kanske inte direkt involverade i köpenskapernas detaljer och engagemanget för driften kunde säkert variera mellan individer. Det kan finnas anledning till att tro att Clausen Billes son, Anders Steensen Bille (1578-1633), var något mindre intresserad av Råbelöfs skötsel. Han ingick i det entourage av högättade aristokrater som omgav den unge kung Christian IV, Fredrik II:s son. Sommaren 1606

Sporrakulla gård. Foto: Björn Magnusson Staaf.

tillhörde han den grupp adelsmän Christian IV tog med sig till England för att besöka sin syster, drottning Anna, och sin sväger, Kung James I. Det danska hovet umgicks på jämbördig fot med företrädarna för den yppersta makteliten i det protestantiska Nordeuropa. Det kulturella programmet som kung James hovfunktionärer planerat inför samvaron med den danske kungen och hans män var ambitiöst. Den 6 augusti uppförde till exempel William Shakespeare och hans teatersällskap pjäsen "Macbeth" för den engelske och danske kungen på slottet Hampton Court. Det är okänt om Steensen Bille såg teaterstycket. De båda kungligheterna och deras följen skall ha ägnat sig åt ett ohämmat drickande som väckte uppseende till och med för denna tid (Davies 2013). Börje Mogensen på Sporrakulla levde med all sannolikhet i högsta ovetskap om sin monarks och sin slottsherres fylleenskapader. Tio år efter besöket till England sålde Steensen Bille Råbelöfs ägor till adelsfamiljen Ulfeldt år 1616 (Björk 2010).

Det är tveksamt om ägarbytet påverkade livet och oxuppfödningen på Sporrakulla i någon högre grad. Om antalet levererade oxar levde upp till det förväntade och om de var kraftiga och friska lade sig slottsherrarna nog inte i hur gården sköttes. Sporrakulla ligger precis i utkanten utav den del av nordöstligaste Skåne som vid denna tid kallades "Örkened" (vildmarken). De bönder som levde i denna periferi av det danska riket kunde i delar hävda en högre grad av självständighet. Stefan Persson har i sin avhandling *Om danska kungar och bönder i riket och i Göinge härad ca. 1575-1640* studerat relationen mellan bönderna och överheten (Persson 2005). Bönderna i denna avlägsna skogsbygd var förvisso knutna till ett ekonomiskt nätverk som de var skyldiga att betjäna, exempelvis med oxar, men även med tjära och andra skogsprodukter. Distansen till överhetens

makt och näringarnas karaktär skapade emellertid ett visst mått av frihet i nätverket av ekonomiska och sociala relationer. Om grunderna i ett sådant nätverk förändras, kan även villkoren för relationerna mellan de olika aktanterna transformeras. Detta skedde då Skåne genom freden i Roskilde år 1658 kom att bli en del av det svenska riket.

Oxexporten beskattades hårdare av den svenska kronan och i perioder var utförseln av djur förbjuden. Handeln över Öresund som tidigare bedrivits inom gränserna för det danska riket, kom nu att betraktas som utrikeshandel och belades med extra tullar. Dansk-svenska kriget 1675-1679 och det stora Nordiska kriget 1709-1720 skapade dels ödeläggelse av gods och gårdar i Skåne, dels blev villkoren för handel svåra. Gårdarna som låg i Skånes skogsbygder drabbades särskilt hårt av övergången till det svenska riket. Järnproduktionen i skogsbygden som till exempel varit av ekonomisk betydelse inom den tidigare danska riksgården blev obsolet. Förutsättningarna för att tillverka järn var bättre i Sverige, liksom för skogsprodukter. Den ekonomiska grunden för många skånska skogsgårdar rycktes undan och flera lämnades öde. Det var ur leden från dessa egendomslösa skogsbönder som många friskyttar, även kallade snapphanar, rekryterades till den danska armén under kriget 1675-1679 (Knarrström & Larsson 2008). Sporrakulla gård hade under detta krig bland svenskarna rykte om sig att vara ett näste för snapphanar. Den undgick, trots detta rykte, att förstöras i motsats till de flesta andra gårdar i Örkened, vilka brändes av den svenska armén (Elfström 1976). Skåne gick efter Karl XII:s död år 1718 och freden år 1720 in i en lång återhämtningsfas som kom att vara under en stor del av 1700-talet. Spannmålshandeln blev nu den centrala handelsprodukten för den nya svenska provinsen och Skåne blev rikets förnämsta kornbod. Denna ekonomiska roll gav också landsändan en särart i svensk föreställningsvärld som ännu lever.

En förändrad internationell ekonomi skulle så småningom påverka driften av gårdarna i skogsbygderna. Hästens betydelse ökade under 1800-talet. De behövdes fortfarande som dragare, trots att det var ångkraften som drev industrialismen framåt med energi. Hästar drog vagnarna i kolgruvorna och de drog också diligenserna i de snabbt växande städerna. Hästarna behövde foder och efterfrågan på havre ökade. Havre kunde växa utmärkt även på magra jordar vilket gjorde att åkerbruk, som tidigare knappast lönat sig i de skånska skogsbygderna, tog fart. Nya torp anlades och sten röjdes undan i markerna för att kunna odla havre i vad som tidigare varit ödemark i Göinge. Miltals med stengårdsgårdar genomkorsade landskapet och havreodlingen kompletterades med mjölkproduktion på småbruken. Luften gick dock ur havreboomen på slutet av 1800-talet. När förbränningsmotorn gjorde entré under 1900-talet försvann även hästarna successivt ur städernas gatubild. De mindre jordbruksenheter i Sverige lades ner på löpande band i Sverige under decennierna efter andra världskriget. Den siste arrendatorn på Sporrakulla gård hette Carl Persson och flyttade därifrån 1964 (Elfström 1976). Råbelöfs gods avyttrade Sporrakulla gård till skogssällskapet knappt 20 år senare 1983 – 399 år efter dess första omnämnande i historiska källor.

2000-TALET: NÖTDJUR SOM EKOLOGISKA AKTANTER OCH ETT ÖVERHETTAT VÄRLDSKLIMAT

”Skånes målare” Rydberg avbildade lantliga miljöer som ser uråldriga ut, men det var under hans livstid som jordbruksmetoderna förändrades i grunden. Konstgödsel kom under senare halvan av 1800-talet att introduceras i det svenska jordbruket. Avkastningen på åkrarna ökade och foderproduktionen på ängarna var inte längre nödvändig för att säkra gödseltillförsel. Starka hästraser ersatte oxarna alltmer som dragare och vid mitten av 1900-talet mekaniserades jordbruket. Lantbruket rationaliserades i respons på den ekonomiska marknadens krav om effektiv och rationell drift för att kunna garantera lönsamhet. Nötdjurens roll som aktant i de ekonomiska nätverksrelationerna förändrades. Vad som nu efterfrågades var inte längre gödsel och muskelkraft, utan främst mjölk och kött. Nötdjuren hade förvisso varit av stor betydelse för mjölk- och köttproduktionen sedan urminnes tider, men den övergripande roll de haft inom jordbruket försvann. De landskap som Lundbye och Rydberg avbildade ter sig idag som något ur ett avlägset förflutet, romantiska bilder av hur det en gång var. Nötkreaturen i landskapet har blivit färre i Sverige.

Boskap betraktas av många som ett stort problem idag. Nötdjuren har blivit en aktant som hotar klimatet. Kornas matsmältningssystem som under årtusenden varit en välsignelse för människans försörjning anses nu utgöra ett hot mot planeten. Havren har återigen gjort comeback och framställs i marknadsföring som räddningen för framtidens mejeriprodukter. Är problemet i alla delar korrekt identifierat? Räddas världen om vi befriar den från kon? För att förstå hur relationerna i ett system fungerar räcker det inte med att bara studera de enskilda aktanterna. Det är själva relationerna mellan aktanterna i nätverken som är allra viktigast att förstå och dessa kan variera från tid till tid och mellan plats och plats. När nötdjur betar fram ekosystem, i Skandinavien och på många andra platser på jorden, bidrar de till att skapa en artmångfald av växter, insekter och djur. I andra delar av världen, till exempel i Brasilien, röjs nya betesmarker på bekostnad av befintliga ekosystem, vilket tvärtom gör att artmångfalden minskar. Kon är biologiskt sett i princip den samma, men hennes aktantroll skiljer sig åt i de olika nätverken av ekologiska relationer. Det kan därför finnas god anledning till att inte fastna i de enklaste slutledningarna och analyserna då det gäller nötkreaturens inverkan på miljön och klimatet. I framtida nya miljörelationer utgör kanske kon rentav ett hopp, istället för ett hot?

SPORRAKULLA GÅRD – SOMMAREN 2020

År 2020 ansvarar Glimåkra hembygdsförening för skötseln av Sporrakulla gård. Den utgör en imponerande kvarleva av äldre tiders byggnadsskick. En del byggnader i gårdskomplexet uppfördes redan i övergången mellan 1600- och 1700-talet. Det är inte förvånande att Sporrakulla fick tjäna som en av inspelningsplatserna till filmen *Snapphanar* från 1941 med Edvard Persson i en ledande roll.

Naturen runt gården är kanske ändå det jag personligen upplever som vackrast vid mitt besök sommaren år 2020. Gustaf Rydberg skulle nog väldigt gärna ha tagit fram sitt staffli på denna plats. Det är varmt, insekterna surrar, doften från blommorna blandas med en lätt accent av koskit. På skylten vid grinden till hagen läser jag följande rader:

HÅR BETAR VI! Under sommar och höst betar får eller tjurar från Övraryds gård i denna hage. Djuren är av de gamla lantraserna ryafår och rödkulla. Djuren är vana vid människor, men du får inte ta hundar eller andra djur in i betet. Djuren ägs och sköts av Ingvar och Siv Nilsson.

Texten verkar pålitlig och jag vågar mig in i hagen. Ett stycke in ser jag ungtjurarna som betar lugnt. De tittar upp och studerar mig lätt nyfiket medan de mumsar vidare. Stämningen känns tidlös precis som om jag råkat gå in i en tavla av Lundbye. Jag tänker på Audhumbla. Klart att det var en ko som gav upphov till världen.

Ungtjurar på Sporrakulla gård. Foto: Björn Magnusson Staaf.

REFERENSER

- Bennet, T. (2013). *The birth of the museum. History, theory, politics*. London: Routledge.
- Björk, B. (2010). Ägarnas historia. I Murray, J. (red.) *Råbelöf – från forntid till framtid. En skånsk sättegårds historia*. Kristianstad: JM förlag.
- Björhem, N. & Magnusson Staaf, B. (2006). *Långhuslandskapet*. Malmö: Malmö kulturmiljö.
- Braudel, F. (1982). *The Structures of Everyday Life. Civilization and Capitalism, 15-18th Century*. Vol. 1. Oakland: University of California Press.
- Campbell, Å. (1928). *Skånska bygder under förra hälften av 1700-talet. Etnografisk studie över den skånska allmogens äldre odlingar, hägnader och byggnader*. Diss. Uppsala universitet. Uppsala: Lundequistska bokhandeln.
- Dam Christensen, H. (2001). *Forskydningens kunst. Kritiske bidrag til kunsthistoriens historie*. Köpenhamn: Multivers.
- Dam Christensen, H. (2005). Billedkunsten. Om kunsthistorien, N.L. Hoeyen og folkets billedkunst. I Christiansen, P. O. (red.) *Veje til takbeden. Bidrag til den moderne nationale selvforståelse*. Köpenhamn: Dansk Folkemindesamling, C.A. Reitzels Forlag.
- Elfström, G. (1976). *Sporrakulla. En gammal göingegård*. Göinge hembygdsförenings årsbok 1976, ss. 7-34.
- Davies, Neville H. (2013). *Christian IV's 1606 State Visit to England*. London: Ashgate publishing.
- Johannesson, G. (1984). *Skåne, Halland och Blekinge. Om skånelandskapens historia*. Stockholm: Norstedts förlag.
- Knarrström, B. & Larsson, S. (2008). *Hans Majestäts friskyttar av Danmark*. Stockholm: Riksantikvarieämbetet.
- Kjellin, H. (1925). *Skånes målare*. Stockholm: Sveriges allmänna konstförening.
- Latour, B. (2005). *Reassembling the social. An introduction to actor-network-theory*. Oxford, New York: Oxford university press.
- Magnusson Staaf, B. (1994). An Essay on the Theory of History in Swedish Archaeology. *Institution of Archaeology and Historical Museum Report series No. 50*. Lund: Lunds universitet.
- Magnusson Staaf, B. (2006). Grevefejden. En komplicerad historia. I Carelli, P. (red.) *Lunds historia. Staden och medeltiden. 1. Medeltiden: en metropol växer fram*. Lund: Lunds kommun.
- Murray, J. (2010). Jordbruket på 1500-, 1600-, och 1700-talet. I Murray, J. (red.) *Råbelöf – från forntid till framtid. En skånsk sättegårds historia*. Kristianstad: JM förlag.
- Myrdahl, J. (1999). *Jordbruket under feodalismen. 1000-1700*. Stockholm: Natur och kultur.
- Persson, S. (2005). *Kungamakt och bonderätt. Om danska kungar och bönder i riket och i Göinge härad ca. 1575-1640*. Centrum för Öresundsstudiers bokserie vol. 8. Göteborg: Makadam förlag.
- Reisnert, A. (2000). Malmö handel med Hansan under medeltiden. *Elbogen, Malmö fornminnesförenings årsskrift*, (67), ss. 5-22.
- Reisnert, A. (2016). Malmö. Origin, founding and development. I Gläser, M. & Schneider, M. (red.) *Lübecker Kolloquium zur Stadtarchäologie im Hanseraum X. Vorbesiedlung, Gründung und Entwicklung*. Lübeck: Verlag Schmidt-Römhild.
- Skansjö, S. (1997). *Skånes historia*. Lund: Historiska Media.
- Tomner, L. (1977). Stadens historia 1500-1658. I Bjurling, O. (red.) *Malmö stads historia 2*. Malmö: Malmö stad.
- Wittendorff, A. (1989). På Guds og Herskabs nåde 1500-1600. I Olsen, O. (red.) *Gyldendal og Politiken Danmarks historie*, Band 7. Köpenhamn: Gyldendals forlag.

NOTER

1. <https://www.youtube.com/watch?v=cbVNgV5cz-k>
2. <https://www.scb.se/hitta-statistik/statistik-efter-amne/miljo/markanvandning/markanvandningen-i-sverige/pong/statistiknyhet/markanvandningen-i-sverige2/>

BILDMATERIAL

Illustration på sida 91 är detalj ur ett fotografi på en lastvagn dragen av två oxar taget av Axel Cronqvists, Malmö museer.

Författarpresentationer

PETRA ANDERSSON

Petra Andersson är forskare i filosofi vid Institutionen för filosofi, lingvistik och vetenskapsteori vid Göteborgs universitet. Anderssons främsta forskningsintresse är relationer mellan människor och djur och hur dessa kan ges etiskt innehåll.

ERIKA ANDERSSON CEDERHOLM

Erika Andersson Cederholm är docent i sociologi vid Lunds universitet och biträdande professor i arbetslivsvetenskap vid Kristianstad högskola. Andersson Cederholm arbetar tillsammans med Carina Sjöholm i projektet *Den sociala och kulturella arenan för företag inom jaktturism*, finansierat av Viltfonden, Naturvårdsverket.

LARS HANSSON

Lars Hansson producerar utställningar baserade på migrations- och arbetarhistorisk forskning och är för närvarande verksam vid Malmö universitet. Hansson har forskat om klassrelationer inom slakteriindustrin i Sverige och bedrivit en forskningscirkel med slakteriarbetare inom detta projekt. Hansson har bl.a. studerat pappers- och massaindustrin och finländsk immigration till Sverige, i detta projekt med en forskningscirkel med finländska kvinnor i Lessebo.

MIA KROKSTÄDE

Mia Krokståde är koordinator för Centrum för Öresundsstudier vid Lunds universitet. Krokståde är filmvetare och har tidigare skrivit om film, kön och sexualitet ur ett feministiskt perspektiv.

TOBIAS LINNÉ

Tobias Linné är doktor i sociologi och lektor i medie- och kommunikationsvetenskap vid Lunds universitet. Linné är grundare och koordinator av Lund University Critical Animal Studies Network (LUCASN).

JOAKIM LØVGREN

Joakim Løvgren er cand.mag. i historie fra Syddansk Universitet og ansat ved Hallands kulturhistoriska museum. Han arbejder til dagligt med museumsformidling og -didaktik, og med studier af middelalderens og renæssancens ridekunst udført i praksis.

BJÖRN MAGNUSSON STAAF

Björn Magnusson Staaf är docent i arkeologi och universitetslektor i museologi på Institutionen för kulturvetenskaper, Lunds universitet. Magnusson Staaf har inom ramen

för sin forskning rört sig över ett brett fält från tidig teknikutveckling, bebyggelse- och arkitekturhistoria samt analys av kulturarvsbruk. Hans generella forskningsintresse har en stark koppling till historiefilosofi.

GUSTAV OLSSON

Gustav Olsson är agronom, FK i nationalekonomi, FK i historia samt doktorand i agrarhistoria. Han arbetar som museichef vid Kulturen i Lund och hade uppdraget att moderera "Oxen" vid CORS och Kulturens föredragsserie hösten 2019.

JOHANNA RIVANO ECKERDAL

Johanna Rivano Eckerdal är docent och lektor i biblioteks- och informationsvetenskap vid Institutionen för kulturvetenskaper samt föreståndare för Centrum för Öresundsstudier, Lunds universitet. Rivano Eckerdals nuvarande forskning rör kulturpolitik, och då särskilt verksamhetsutveckling vid folkbibliotek i olika regioner i Sverige, samt styrdokuments betydelse och funktion för folkbibliotek och folkbibliotekarier.

HANNA SASSNER

Hanna Sassner är etolog och forskare inom Djurmiljö och byggnadsfunktion vid Sveriges Lantbruksuniversitet i Alnarp. Sassner arbetar med hästens välfärd och beteende i relation till människan och omvärldsmiljön.

CARINA SJÖHOLM

Carina Sjöholm är docent i etnologi vid Institutionen för service management och tjänstvetenskap, Lunds universitet. Sjöholm arbetar tillsammans med Erika Andersson Cederholm i projektet *Den sociala och kulturella arenan för företag inom jaktturism*, finansierat av Viltfonden, Naturvårdsverket.